

ӘОЖ 336.71(574)

А.А. АПЫШЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ҚҰРЫЛЫС ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ДАМУ
ҚАРҚЫНЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы құрылыс ұйымдарының даму қарқыны бойынша бірқатар кемшіліктері қарастырылған. Сонымен қатар осы кемшіліктерді жою үшін түрлі әдіс-тәсілдерді зерттеп, қолдану құрылыс ұйымдарының жетістігі үшін өте өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: құрылыс, компания, бәсеке, бәсекеге қабілеттілік, кәсіпкерлік, қаржы.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ
ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются темпы развития и существующие недостатки в строительных организациях Республики Казахстан.

В то же самое время изучение способов устранения этих недостатков и использование знаний очень важно для успеха организаций.

Ключевые слова: строительство, компания, банк, конкуренция, конкурентоспособность, коммерция, финансы.

MODERN CONDITION AND DEVELOPMENT OF CONSTRUCTION
ORGANIZATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article considers the pace of development and existing shortcomings of construction organizations in the Republic of Kazakhstan.

At the same time, to study ways to eliminate these shortcomings, the use of the building is very important for the success of organizations.

Keywords: construction, company, bank, competition, competitiveness, commerce, finance.

Бүгінде еліміздің алдында жаңа, өршіл міндеттер тұр. Ең алдымен, Қазақстанның экономикалық дамуындағы сапалық «секірістерге» негізделген елді дәйектілікпен экономикалық жаңарту. Мұндай «секіріс» сыртқы дүниеге ашық ұлттық экономика жағдайында ғана қамтамасыз етіле алады, мұндай экономика әлемдік тауарлар, қызметтер, еңбек ресурстары, капитал, осы заманғы идеялар мен технологиялар рыногының табысты да серпінді бөлігі бола алады және болуға тиіс екендігін атап көрсетті.

Кәсіпкерлікті, экономиканы әртараптандыру мен инвестициялар тартуды белсенді ету мақсатында туризм, тамақ өнеркәсібі, тоқыма өнеркәсібі, металлургия, мұнай-газ, машина жасау, құрылыс материалдары және көлік логистикасы секілді 7 басым кластерді қалыптастыру жөніндегі жұмыстар басталды. Таяудағы уақытта елде іскерлік ортаны жетілдіру және бизнес жүргізу жағдайларын жақсарту жөнінде бірқатар шешуші шаралар қабылдау жоспарланған [1].

Қазақстан экономикасының тұрақты, қарқынды экономикалық өсуі үшін отандық өнеркәсіп салалары даму қажет. Инвестициялардың өндіруші секторларға ағылуы жалғасты. Осының нәтижесінде жеңіл өнеркәсіп, машина жасау, химия өнеркәсібі және басқа да салалар өнімдері нарық талаптарына сәйкес емес болып, оларда өткізу мәселесі шиеленісіп, не мүлдем өнім өндірілмей, өнеркәсіп салалары терең дағдарысқа түсті. Міне осылар нәтижесінде өңдеу өнеркәсібі салаларында, біріншіден, өндіріс құлдырауының ең жоғарғы көрсеткіштері, екіншіден, жинақ үшін қор жетіспеушілігі, үшіншіден, ескірген өндірістік құрал-жабдықтар мен машиналарды алмастыру үшін мүмкіндіктердің және инвестициялық ынталандырудың болмауы байқалуда. Көптеген кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігінің төмендігі олардың шаруашылық қызмет нәтижелеріне, олармен байланысы бар басқа да субъектілер нәтижелеріне кері әсерін тигізді.

Қазақстанның нарықтық экономикаға өтуі кәсіпорындарды бәсекенің артуы, өндірістік шығындардың жоғары болуына өткізу нарығының қысқаруы, әріптес кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігі, шикізат пен материалдар сипатталатын жаңа ортаға көшірді.

Нарық жағдайында кәсіпорындардың тиімді қызмет етуі, экономикалық өсуі және дамуы адам ресурстары және басқа да ресурстарды ең тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін стратегиялық бағыттың дұрыс анықталуына тәуелді. Өндіріс тиімділігі тұрақты экономикалық өсу және кәсіпорын дамуына, өндірілетін өнімнің бәсеке қабілеттілігінің артуына байланысты болады. Өндіріс сферасында кәсіпорынның дамуы тек оның өсуі арқылы емес, өзгеріссіз қызмет масштабы арқылы да жүреді.

Кәсіпорынның өсуі – бұл негізінен кәсіпорын көлемінің артуы және өндіріс көлемінің кеңеюі (өнім өндірудің, сату көлемінің, жұмысшылар санының артуы). Даму деген – шаруашылық жүйенің сапалық өзгеруі және жаңаруы, барлық

құрылымдық бөлімшелерде еңбекті ұйымдастыруды, технология және техниканы жетілдіру негізінде оның қызметінің тиімділігін арттыру [2].

Тауар өндірушінің негізгі мақсаты – әлемдік сапа деңгейінде бәсекеге қабілетті өнім өндіретін кәсіпорын қалыптастыру, ол үшін өндіріс жұмысшылары және акционерлердің жеке ынталарын тудыру қажет. Сонымен қатар жабдықтаушылар мен тұтынушылардың жоғары талаптарын ескеру қажет.

Осы өндірістің экономикалық тиімділігі мәселесі бойынша әр экономист ғалымдар өз пікір-тұжырымдамаларын ұсынған.

Кейбіреулер еңбек өндірісінің өсуі немесе бір өнімді шығаруда ең аз еңбек шығындары деп есептейді. Басқаларының ойынша, өнімнің немесе еңбек шығындарының нәтиже сандарының қатынасы немесе соңғы нәтижеге жету үшін қаншалықты шығын кеткенін көрсетеді.

Құрылыс Қазақстан Республикасының ең белсенді дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасында құрылыс кешені өзгермелі болуда, ұлттық экономиканың тұрақсыз секторы болып келеді, ол сыртқы факторлар әсерінің күшеюі жағдайында қызмет етудің тұрақсыздығымен, белгісіздігімен сипатталады. Оның тұрақты дамуы инвестициялық қызметті жандандыруынан, экономиканың өндірістік және өндірістік емес салаларына капитал салымдарының кеңеюіне тәуелді болады.

Еліміздің қазіргі және орта мерзімді дамуындағы негізгі стратегиялық ұстаным – экономикалық өсуді экстенсивтік емес, интенсивті, индустриалды-инновациялық факторлардың басымдылығы есебінен қамтамасыз ету. Бұл үшін еңбек уәжі мен оған ынталандырудың жаңа жүйесін қалыптастырудың нақты жолдары анықталуы қажет. Алайда экономикалық әдебиетте «еңбекке ынталандыру» мәнін анықтауда ортақ пікір қалыптаспаған. Ғылыми зерттеулерде «экономикалық мүдделер», «қажеттілік», «ынталандыру», «материалдық ынталандыру», «уәж», «уәжділік» сияқты ұғымдар кеңінен қолданылады. Олардың мәні мен функционалдық мағынасы да бірқатар шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі түсіндіріледі. Осыған байланысты, авторлар, «ынталандыру» категориясын нақтылауда бүгінгі заманға тән интеграциялық тәсілге сүйенуді, зерттеу шеңберінде тек экономикалық емес, сонымен қатар тарихи, әлеуметтік-мәдени, құқықтық және саяси алғышарттардың да қамтылуы қажет деп санайтын экономистерді қолдайды. Қоғамның басты өндіргіш күші, ең алдымен – адам ресурстары. Демек, ынталандыру ұғымы олардың мүддесіне тікелей қатысты түсінік, яғни еңбекке талаптандыру уәжі болып табылады. Өз кезегінде, «еңбекке ынталандыру» дегеніміз – қажеттіліктің кешенді жүйесі, адамдардың іс қабілетін дамытудың күшті құралы.

Қазір салушылардың қазақстандық нарығында құрылыс қызметін 5,6 мың компаниялар жүзеге асырады, олардың көбісі (83,3%) қызметкерлердің санына

байланысты кіші кәсіпорындарға жатады.

Құрылыс көлемдері, сапасы және бағалары бойынша компаниялар арасында алдыңғы орындағы бірнеше компанияны ерекшелеуге болады: «Элитстрой», «Базис-А», «ВЕК» корпорациясы, «Silk way construction». «Бестік» – бұл жеткілікті қуаты бар құрылыс ұйымдар базасында құрылған басқарушы компаниялар. Қазақстанның құрылыс нарығы шетелдік құрылыс компаниялар үшін де тартымды, мұнда қытай, түрік, американдық, оңтүстік-корей, ресей құрылысшылары жұмыс істейді. Бірақ қазақстандық құрылысшылар бәсекені сезбейді, шетелдік инвесторлар және құрылысшылар көбінесе мемлекеттік тапсырыстарды алады және тұрғын-үй нарығында көбіне көрінбейді. ҚР-ның құрылыс кешенінің қазіргі қызмет етуі ипотекалық-инвестициялық жүйелер қызметін белсендендіру жағдайында төлемқабілетті сұраныстың өсуімен салыстырғанда қол жетімді тұрғын-үй нарығында жеткілікті ұсынысты қамтамасыз етуді талап етеді. Құрылыс саласы әлеуметтік бағыттылығына сәйкес әлеуметтік инфрақұрылым құруына және, ең алдымен, тұрғын-үй құрылысына байланысты мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Инвестициялық қызмет – бұл инвестицияны салу немесе инвестициялау, инвестицияны ұсынудағы тәжірибелік қызметтің жиынтығы немесе инвестицияларды іске асырудан (жұмсаудан) туындайтын кәсіпкерлік қызмет. Құрылысқа жұмсалған инвестициялар жұмыс істеп тұрған өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік, сауда және басқа кәсіпорындардың жаңа құрылысына, қалпына келтіруге, кеңеюіне және техникалық қайта жарақтандырылуына кеткен шығындарды, тұрғын үй және мәдени-тұрмыстық құрылысқа кеткен шығындарды қосады.

Қазақстан халқына ел Президентінің жолдаған «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ» Жолдауында республика экономикасына инвестицияларды тарту маңызды стратегиялық мәселе ретінде қарастырылған. Қазіргі таңда Қазақстан жан басына шаққандағы инвестиция тарту ауқымын алғанда ТМД елдерінің арасында көш басында келеді. Шетелдік тікелей инвестициялардың жыл сайынғы таза арасалмақ түсімі орташа алғанда ЖІӨ-нің 8-10% құрайды. Енді инвестициялар біздің ғарыштап алға дамуымызға соңғы серпін беретін күшке айналып отыр.

Инвестицияларды экономикаға тарту ішкі жинақтардың және қаражаттардың жетіспеушілігінен құтылуға, өндірістің өсуіне, экспорттың жоғарылауына, импорттың төмендеуіне, тауарлық тапшылықтың қысқаруына және өндірісті ұйымдастырудың тиімділігін жоғарылатуға көмектеседі.

Экономика дамуының құрылымдық өзгерістерін табысты іске асырудың, жаңа ғылыми-техникалық негізде өндірістік потенциалды құрудың әлемдік нарықта бәсекелестік позицияны күшейтудің негізгі шарты жоғары

инвестициялық белсенділік болып табылады. Оңтүстік-Шығыс Азияда «жаңа индустриалды елдер» атты экономикалық феноменнің пайда болуы, қазіргі заманғы ғылымды қажет ететін салалардың тез дамуы осы елдер экономикасына тартылатын инвестициялардың тез өсуінің арқасында мүмкін болды. Инвестициялаудың әртүрлі түрлерін тарту және қолдану мақсатында мемлекеттің және мемлекеттік реттеудің рөлі тікелей бақылау мен реттеуге (мемлекеттік кәсіпорындарды басқаруға беру, халықаралық несие үшін) және экономикалық тетіктер арқылы жанама әсер етуге (халықаралық кәсіпкерліктің тікелей және портфельді әдістері) жатады.

Реттеу дәрежесі инвестиция объектілігімен анықталады және мысалы, несиелік инвестиция объекті мемлекет болып табылатындықтан, ол несиені аралық иемдену құқығына ие, сондықтан да инвестицияның тікелей қолданылуын бақылау жасауға міндетті. Инвестициялаудың коммерциялық түрінде мемлекет тікелей бақыламайды, оның рөлі тек жанама түрде ғана болады, негізінен заң механизмі (салық жүйесі және т.б.) және қаржы-экономикалық саясат арқылы реттейді [4].

Қазақстанның инвестициялық қорының құрылу арқылы елімізде қазір үлкен бір жаңаша іс қолға алынып отыр. Өйткені акционерлік капитал арқылы инвестиция тарту мәдениеті, сол арқылы ірі жобаларды жүзеге асыру саясаты Қазақстанда дами қоймаған. Бұл – бизнес жүргізудің бұрыннан қалыптасып қалған салдары. Жалпы, инвестициялық жобалардың жемісті жүзеге асу тұрғысынан алғанда, Қазақстанның инвестициялық қоры жарғылық капиталына инвестиция салатын кәсіпорынның үлкен үлесі кәсіпорын акциясының бақылаушы пакетін ұстайтын әрі жобаның техникалық-технологиялық жағын іске асыратын тиісті маркетингтік және технологиялық тәжірибесі бар стратегиялық инвестордың (бір инвестор немесе инвесторлар тобы) қолында болғаны тиімді деп есептеледі. Статистикалық деректерге сүйене келе, соңғы бірнеше жылдың ішінде ішкі инвестицияның үлес салмағы сыртқы инвестицияның үлесінен жоғарылағанын көруге болады. Бірақ ішкі инвестицияның орасан бөлігін шетелдің бақылауындағы кәсіпорындар көтеріп отыр, отандық бизнеске тиесілі кәсіпорындардың инвестициясы анағұрлым төмен. Сондықтан да экономиканың бұл бағыттағы қадамын алға бастыру үшін бүгінгі ең маңызды мақсат – ішкі мүмкіндіктерді барынша іске қосып, таразы басын оңға бұруға күш салып, ішкі сапалы өндіріске жан бітіру қажет. Инвестициялық қордың қолға алынған әрбір жоба бойынша тек қана нақты нәтижеге қол жеткізуі де осыдан.

Инвестициялық талдаудың маңызды құрамдас бөлігі инвестициялық қызметтің тиімділігін бағалау болып табылады. Құрылыс саласындағы инвестицияларды экономикалық бағалау жүйелі түрде бағалану қажет екендігі негізделді. Құрылыс саласындағы инвестицияның экономикалық тиімділігін

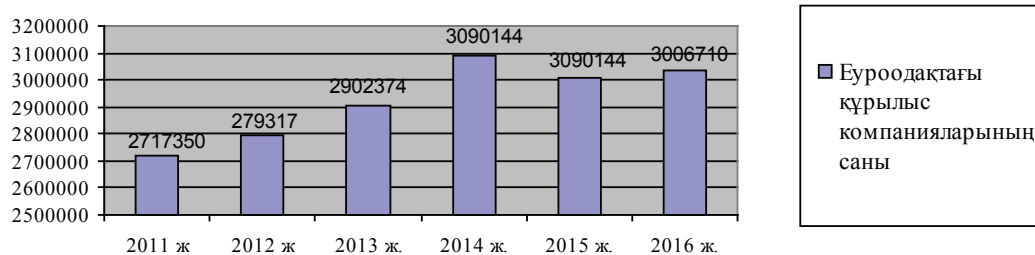
таза дисконтталған табыс, ішкі табыстылық норма, табыстылық индекс және дисконтталған өтелу мерзімі критерийлерімен бағалау жасап нәтижелілігі анықталады.

Құрылыс саласындағы инвестицияның жіктелуі жоғарыдағы 1-сурет көрсетілген.

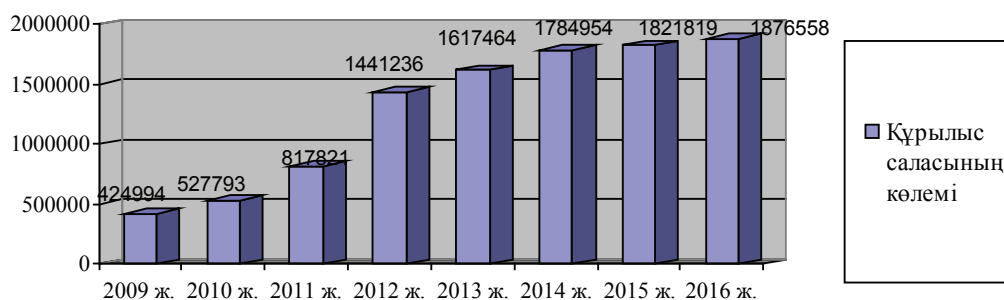
1-сурет – Құрылыс саласындағы инвестицияның құрылымдық жіктелуі

Әлемде құрылыс саласы дүниежүзілік экономикалық дағдарыстан жағымсыз нәтиже алғандардың бірінші қатарында. 2016 ж. құрылыс жұмыстарының еуропалық нарығы көлемдерінің төмендеуі 8,4% құрады; ең зардап шеккендер – Ирландия 32,3% және Испания 21%, Еуроодақтың 19 елінің арасында өсу тек Польшада – 5,3% және Швейцарияда – 3,3% байқалған.

Ескерту – Құрылыс саласындағы зерттеу бизнес-топтарының мәліметтері Euroconstruct 2-сурет – Еуроодақтағы құрылыс компаниялар саны (бірл.)

Жоғарыдағы 2-суретте көрсетілгендей, Еуроодақтағы құрылыс ұйымдардың саны 2016 ж. 2014 ж. қарағанда 3% мөлшерде жағымсыз динамиканы көрсетті, бұл құрылыс секторында айналымдардың төмендеуі салдарынан орын алған. Бірақ 2016 ж. бұл көрсеткіш құрылыс саласындағы ұйымдар санын 3,03 млн компанияға дейін көбейтіп 1% өскен. Еуроодақ мүшелері арасында дағдарыстан кейін құрылыстың өсуі тек Польша және Швейцарияда орын алған. Бірақ Шығыс Еуропада 2014 ж. аяғына қарай Польша, Болгария, Румыния, Хорватияның тартымдылығына байланысты инвестициялардың көлемі артты. Жалпы Еуропада коммерциялық жылжымайтын мүлікке инвестициялар 2016 ж. 83,3 млрд евроға өскен, әйткенмен, олар дағдарысқа дейінгі көрсеткіштерден төмен болды.

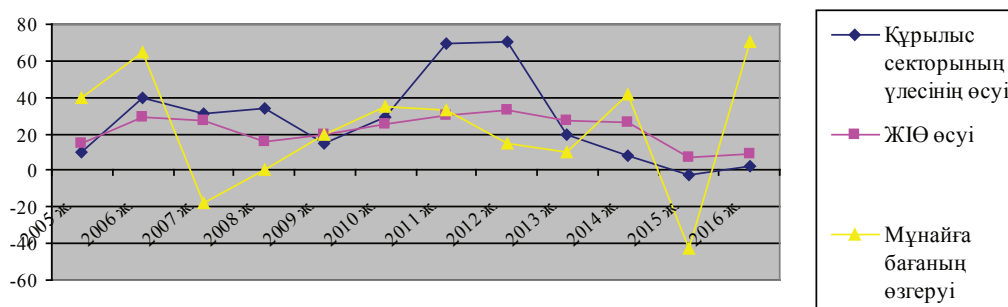

Ескерту - ҚР Статистика агенттігі мәліметтері негізінде құрастырылды. 3-сурет – Қазақстан Республикасындағы құрылыс саласының көлемі

Республикада 2009 ж. бастап мердігерлік құрылыс жұмыстары көлемдерінің 424 млрд теңгеден 1 876 млрд теңгеге дейін немесе 2009 ж. 341% сенімді артуы байқалады, бұл және сәйкесінше физикалық көлемнің жағымды индексі

көрсеткішпен бейнеленген (3-сурет).

Әйткенмен, 2016 ж. 2014 ж. қарағанда экономикалық құлдыраудың жағымсыз зардаптардың нәтижесінде 3% теріс динамика болды. Берілген төмендеу 2016 ж. 1,87 трлн. теңгеге дейін көрсеткіштердің 7% өсуімен толықтырылады. Авторлардың есептеуі бойынша, бұл болашақта саланың өсуі жалпы экономикалық жағдайдан тікелей тәуелді болады, және құрылыстағы мемлекеттік қолдауды ескере отырып потенциалды «жеткілікті жоғары» деп бағалайды. ҚР-ның ЖІӨ көрсеткіштерінің тұрақты өсуі экономикалық жағдайдың тұрақтылығы туралы куәландырады және құрылыс саласының көлемдерінің артуына жағдай жасайды, ол 2016 ж. 7% өсуді көрсетті (4-сурет).

Ескерту - ҚР Статистика агенттігі мәліметтері негізінде құрастырылды.
4-сурет – ЖІӨ және құрылыс секторының өсу динамикасы

Талдау көрсеткендей, ЖІӨ және сала көрсеткіштерінің өзара байланысы байқалады. ҚР экономикалық даму және сауда министрлігінің болжауын ескере отырып 2017 ж. 6,9% мөлшерде құрылыс жұмыстары көлемінің артуын болжайды.

1-ші кестеде келтірілген құрылыс жұмыстары көлемінің динамикасы Қазақстанда құрылыс кешені тұрақты дамығанын көрсетіп отыр, себебі орындалған жұмыстар көлемінің өсу қарқыны құрылыс ұйымдарының санының өсу қарқынынан асып түскен.

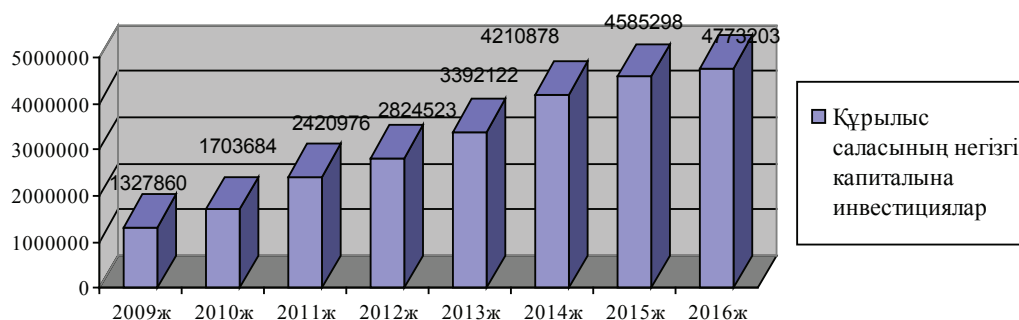
Осы мәліметтерді талдай келе 2016 ж. бастап орындалған құрылыс жұмыстар көлемінің оң өзгерісі тенденциясының байқалатынын белгілеуге болады. Сонымен 2016 ж. осы көрсеткіш 1 918 102 млн теңге құрады, ол 2011 ж. деңгейінен 79,9% жоғары.

Құрылыс саласының негізгі капиталына инвестициялар көлемі жыл сайын өсуде, бұл құрылыс компаниялар негізгі қорларды әрі қарай жаңартуы, инвестициялауы туралы айтады (5-сурет).

1-кесте – Орындалған құрылыс жұмыстары көлемі (млн теңге)

Көрсеткіштер	2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Орындалған құрылыс жұмыстары көлемі	1 066 321	1441 236	1617 464	1784 954	1821 819	1 918 102
Оның ішінде:						
Құрылыс-монтаж жұмыстары	617 662	839 554	1298 455	1481 698	1493 273	1 501 162
Күрделі жөндеу	72 785	81 075	111 156	129 096	159 902	165 074
Ағымдық жөндеу	33 506	48 334	66 914	85 020	106 853	117 921
Басқа мердігерлік жұмыстар	32 237	54 119	89 174	87 685	61 791	133 945
Тұрғын үй құрылысында орындалған құрылыс жұмыстарының көлемі	148 665	206 806	312 549	171 760	106 151	173 942

Ескерту - ҚР Статистика агенттігі мәліметтері негізінде құрастырылды.

5-сурет – Құрылыс саласының негізгі капиталына инвестициялар көлемі, млн теңге

Сонымен қатар құралдарды инвестициялағанда кейбір салықтық жеңілдіктерге бағытталған мемлекеттік қолдау да орын алған. Авторлардың көзқарасы бойынша, инвестиция көлемінің артуы және құрылыс саласын мемлекеттік қолдауы, сектордағы алға басушылық болашақта өсу динамикасы үшін негіз бола алады деп есептейді. Құрылысқа салынған тікелей шетел инвестициялар 2016 ж. 5,3 млрд АҚШ долл. өскенін көрсетті, сосын бұл көрсеткіш 1,2 млрд АҚШ долл. дейін төмендеген. Бұл өзгеріс энергия тасушыларға рекордтық бағалармен байланысты болды, және осыған орай, азаматтық құрылыста, мұнайгаз және тау-кен өнеркәсібі салаларында инвестициялық жобаларға

үлкен қаржылық қолдау көрсетілген. ҚР-ның Статистика агенттігі мәліметтері бойынша, инвестициялардың көлемдері оның ішінде бюджеттік және жеке қаржыландыру жыл сайын тұрақты өскенін көрсетті – 0,95 трлн теңгеден 2,7 трлн теңгеге дейін немесе 27 есе өскен. Сонымен, құрылыс саласында жалпы инвестициялардың және тікелей шетел инвестициялардың көлемі арта түседі.

Экономиканы диверсификациялауға бағытталған индустриалды-инновациялық стратегияны іске асыру үшін алдағы міндет – бәсеке қабілетті экономика үлгісін таңдап, экономиканың негізі – өндірісті дамыта отырып, шикізат өндіруде қоршаған ортаны ластамай бірте-бірте таза өндіріске көшу, яғни қалдықсыз өндіріс деңгейіне жету жолында нарықтық тетіктерді қолдану керек.

Қазақстанда құрылыс өнеркәсібі экономиканың дамуындағы маңызды сала болып табылады. Қазіргі таңда өндіріске салынған инвестициялардың көп бөлігінің шикізаттық салаға тартылуы құрылыс саласының артықшылықты даму жағдайымен ерекшеленеді.

Шикізаттық бағыттан арылу – бүгінгі экономиканың басты мақсаты. Отандық өнеркәсіпте өңдеуші салаларды дамытудың маңызы зор. Олардың тұрақты дамуына әсер ететін кедергілердің біріне өнеркәсіптегі техника сапасының төмен деңгейі болып отыр. Негізгі капиталдың моральдық және табиғи тозуға ұшырауы, кәсіпорындардағы өндірістің ескі құрал-жабдықтармен жұмыс істеуі импорттың аналогтармен бәсекеге түсе алмайтын сапасы төмен өнім өндіруге әкеп соқтырады. Өнімге сұраныстың аздығынан өндірістік қуат та толық пайдаланылмайды.

Қазіргі кезде кәсіпорын өндірісінде қолданылатын техниканың ішінде моральдық және табиғи тозығы жеткен құрал-жабдықтардың үлесі көп деп айтуға болады. Тоқтап тұрған құрал-жабдықтарды іске қосу шараларын ұйымдастыру әлеуеті төмен болып отыр. Жалпы моральды және табиғи тозығы жеткен өндірістік аппарат басым. Өндірістегі құрал-жабдықтардың орташа жасының жоғарылығы байқалады. Бұндай капиталды ұзақ уақыт сақтау еліміздің өндірістік аппаратының әрі қарай ескіруіне әкеп соқтырады, экономиканың жоғарғы қарқынмен ішкі дамуына және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті жоғары өнім өндіруге мүмкіндік бермейді. Еліміздің техникалық артта қалуы күшейе түседі және ол жыл өткен сайын жинақталған ғылыми техникалық әлеуеттің толық жойылуына әкеледі.

Өндірісті дамытудың негізі кәсіпорынның техникалық жарақтануы мен технологиялық деңгейінің жоғарылығымен сипаталады. Кәсіпорында үнемі негізгі капиталдарды жетілдіріп отыру, оларды тиімді пайдалануды ұтымды ұйымдастыру, жаңарту, кеңейту, техникалық қайта жарақтандыру шараларын ұдайы жүргізу арқылы сапалы, бәсекеге қабілетті экономикаға қол жеткізіледі.

Кәсіпорында өндірістік қорларды тиімді пайдалану үшін капиталды жөндеу жұмыстарын сапалы әрі дер кезінде жүргізіп отыру, бұрғылау ұңғымаларының толық өндіріске қатысуын, өндірістік қуаттарын толық пайдалануын қамтамасыз ету, негізгі қорлардың тозу ысырабын азайту, не өндірісті және еңбекті жетілдіру негізгі қорлардың құрылымын жетілдіру, жабдықтардың әртүрлі бос тұрып қалуын қысқарту арқылы олардың тиімділігіне қол жеткізіледі.

Сондай-ақ нарықтық қатынастар жағдайында амортизациялық аударымның мөлшері кәсіпорынның экономикасына елеулі қосылысын білдіреді. Амортизациялық аударымның тым жоғары деңгейі өндіріс шығындарының мөлшерін көбейтеді, осыған орай өнімнің бәсекеге жарамдылығы төмендейді, табысы азаяды, бұл кәсіпорынның экономикалық дамуының ауқымды деңгейі қысқартады. Амортизациялық аударымның кемітілген үлесі негізгі қорларды сатып алуға құралған қаржының айналым мерзімін ұзартады, ал бұл олардың ескіріп қалуына әкеп соғады. Міне осының салдарынан бәсекеге жарамдылығы төмендеп, кәсіпорының нарықтағы жайғасымы ысырап болады.

Қазақстан Республикасының индустриалды инновациялық даму үлгісін қалыптастыру экономика дамуындағы басты бағыт болып отыр. Өнім сапасының халықаралық стандарттарға сәйкестендіру, техникалық, амортизациялық саясатты жетілдіру және білікті мамандарды дайындау мен қайта даярлау жүйесін құру, сыртқы нарықта өнімді жылжыту және өндірісті әртарапандыруды қамтамсыз ететін жаңаша инфрақұрылым құру – қазіргі заман талабы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Инвестициялық тартымдылық – бәсекеге қабілеттілік қасиеті / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. – 2015. – 9 маусым.
2. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. – Астана, 2014. – 17 қаңтар.
3. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында / Н.Ә. Назарбаев. – Алматы: Өнер, 2007.
4. Кенжегузин М.Б. Экономика Казахстана на пути преобразований / М.Б. Кенжегузин. – Алматы, 2011.
5. Горемыкин В.А. Экономическая стратегия предприятия / В.А. Горемыкин, О.В. Богомолов. – М.: Филинь, 2011.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. *Investicijalyq tartymdylyq basekege qabiletilik qasieti. Egemen Qazaqstan 2015, 9 mausym (in Kaz)*.
2. *Qazaqstan zholy 2050 Bir maqsat, Bir mydde, Bir bolashaq. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbaevtyn Qazaqstan Halqyna Zholdauy, Astana q., 2014 zhylqy 17 qantar (in Kaz)*.
3. Nazarbaev N.Q., *Qasyrlar toqysynda. Almaty, Oner, 2007 (in Kaz)*.
4. Kenzheguzin M.B., *Jekonomika Kazahstana na puti preobrazovanij, Almaty, 2011*

(in Kaz).

5. Goremykin V.A., Bogomolov O.V., *Jekonomicheskaja strategija predprijatija. Moskva, Filin, 2011* (in Kaz).

UDC 130.2

G. BOLGAUOVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN: BETWEEN
TRADITION, MODERNIZATION AND THE CONSUMER SOCIETY

In the article we have considered the culturological problems of national and cultural identity in modern Kazakhstan at different levels of social consciousness. The main tendencies of identity shaping: archaisation, search of integrity, neotraditionalism. Preconditions and consequences of the problem were analyzed

Keywords: cultural identity, national identity, archaisation, neotraditionalism, modernization.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ СӘЙКЕСТІЛІК: ДӘСТҮР,
ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚОҒАМЫ АРАСЫНДА

Мақалада қоғамдық сананың әртүрлі деңгейдегі ұлттық және мәдени сәйкестіліктің мәдениеттанулық мәселелері қарастырылған. Сәйкестілікті қалыптастырудың негізгі үрдістері: архаизация, тұтастықты іздеу, неодастүршілдік. Мәселенің алғышарттары мен салдары талданған.

Түйінсөздер: мәдени сәйкестілік, ұлттық сәйкестілік, архаизация, неодастүршілдік, жаңғыру.

НАЦИОНАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ:
МЕЖДУ ТРАДИЦИЕЙ, МОДЕРНИЗАЦИЕЙ И ОБЩЕСТВОМ ПОТРЕБЛЕНИЯ

В статье рассмотрены культурологические проблемы национальной и культурной идентичности в современном Казахстане на разных уровнях общественного сознания. Основные тенденции формирования идентичности: архаизация, поиск целостности, неотрадиционализм. Проанализированы предпосылки и последствия проблемы.

Ключевые слова: культурная идентичность, национальная идентичность, архаизация, неотрадиционализм, модернизация.

National and cultural identity in this article explored from the culturological positions as a result of group identification, as a group identity. National and cultural identity in modern Kazakhstan society is problematic and controversial. There are a number of historical, objective factors and prerequisites this problem.

The “skeleton” of traditional Kazakh society, that ensured combination of all

its parts into an organic unity, was the system of genealogical kinship. It pervaded all levels of the social structure was closed, resistant, impenetrable from the outside. The vertical stratification was weak despite the presence in traditional Kazakh society of a complex estate stratification, differentiation on open and closed “privileged corporations” – “ak suyek and kara suyek, as well as presence of inon-integrated in the main genealogical structure classes – the Tore, the Khozha and the Tolengit. In our opinion, these units probably can be attributed to “introduced” from the outside, assimilated in the nomadic environment social categories (settled societies are characterized by rigid stratification). Constraints and subordination (hierarchy) stemmed from the relations of kinship, not from the attitude of ownership.

So, the original, or first, level of structure in the traditional Kazakh society based on the Patriarchal tradition of blood-kinship. It includes families and clans consolidated on the basis of socio-economic nature. The main form of power is the Council of Elders, and the ideology is the kinship. Kinship relations of the Kazakhs in addition to the patrilineal principle include matrilineal filiation and kinship through marriage.

The second level of the social structure is based on the genealogical community large associations: Taypa (tribe) - tribal alliance – Zhuz. Consolidation occurred on the basis of territorial, administrative and political factors. The form of government at this level was made by the supreme body of the Institute of biy – the Council of biys, an ideology was the common origin of clans and tribes (“Shezhire”). This turn to the universality of the spiritual-ideological orientation led to the generation of more complex, extensive social organizations.

Thus, zhuzes become a step on the way towards integration in a nomadic society through sub-ethnic contacts. There is a real and holistic framework for social and cultural identity, concerted action between members of a single social organism, a common means of relations (language), symbols and values, and stereotypes.

Tribes, tribal enterprises, zhuzes are an improved forms of self-regulation mechanisms of the micro-level functioning in society as a whole. So, if the tasks of the segments of the first level mainly were solving socio-economic issues, the clan groups of the second macro-level were carried out predominantly socio-political functions are concentrated in the traditional Kazakh society is mainly around the administrative-territorial issues.

Thus so-called clan-zhuz structure was formed. It reflected the worldview, and the nature of mentality of the Kazakh society and became the base of identification. The Russian Empire didn't try to change it, unlike the Soviet state, which is actively engaged in nation building.

Began in the society of the late XIX - early XX centuries, during the Kazakh Enlightenment, the discourse of national self-determination of Kazakhs, was interrupted by the end of 30-ies. The formation of national identity exclusively carried out by the

Soviet government under a clearly defined cultural and national policy. Ethnicity not denied, but is considered as something secondary. The main and the highest community was proclaimed the Soviet people, the main value was an internationalism. This has contributed to the success of modernization, but in the socio-cultural stratification the status of values of ethnicity was lower than the “soviet”. Clan relations was declared a relic of the past, the Kazakhs began to involve in structure of the Soviet ethno-political community with the help of the education system and the party system. Part of the population lost its ethnic identity. This caused the discontent of the representatives of almost all ethnic groups, particularly the intelligentsia. Its representatives pointed out that the only area of preserving national traditions and identity to a greater or lesser extent, remained a village.

The collapse of the Soviet Union and the subsequent processes have shown that the constructivist efforts of the state are not able to form new communities of people and strong culture, the process of cultural identification can be controlled via social engineering only partially.

After independence, Kazakh society has faced a number of challenges. The transition to capitalism has led not only to a complete transformation of the economy, but also to profound changes in the social structure and stratification. The process of social differentiation has affected all dimensions of social structure, including ethnic and social. The specificity of Kazakhstan is that cultural borders are not between ethnic and between language groups.

Kazakhstan has started the socio-economic transformation as a fairly egalitarian society, however, it was quickly transformed into a highly polarized and stratified society. Whole social groups disappeared, new ones emerged. Emigration of Russian-speaking population and repatriation of Kazakhs from China, Mongolia and other Central Asian countries greatly changed social and cultural landscape. Political system was entirely transformed. These processes and accompanying large-scale socio-economic crisis, inevitably led to the marginalization of large segments of the population. The intensification of internal migration processes and forced urbanization also contributed to the marginalization, and it always leads to an identity crisis. On the other hand, the attainment of political sovereignty, entry into the system of international relationships requires from the representatives of the ruling elite an understanding the uniqueness of Kazakh society and culture and ability to present it to the world. And the fall of the “iron curtain” and direct confrontation with globalization inevitably led to a culture shock and contributed to the realization of the fragility of their own culture among the ordinary members of society.

Important concept of cultural marginality describes the situation and characteristics of vital activity of individuals, social groups, attitudes, values, behaviors which are simultaneously correlated with a variety of cultural systems. The objective conditions

for the formation of cultural marginality are the processes of transformation of the social system, the intensification of social movements in society, to promote intercultural interactions. Marginality is not so much the exception as the norm the existence of cultural systems.

The process of interaction of cultures in Kazakhstan is based primarily on the values and functioning mechanisms of the traditional culture.

Weak structure, the unevenness and contradictions of Kazakhstan's socio-cultural layer that associated with "Soviet" rationalism and at the same time with tradition, this "duality" is, today, defines the marginal status of the culture of the region.

The processes taking place in Kazakhstan now, come into sharp conflict with the values of traditional society. Cultural globalization puts into question the very idea of national development, thereby causing a local reaction, in particular, the intensification of traditionalist sentiment in Kazakhstan.

Thus, by the beginning of the XXI century Kazakh society has changed so much that it requires a new level of identity. A reflection of this problem can be found at all levels of public consciousness – theoretical, everyday, ideological.

We can see a discussion in social networks, the media, at family events and friendly gatherings - discussion about Kazakh traditions and being kazakh. We can consider it as a reflection of the process of searching identity in everyday consciousness, Despite the fact that these disputes often sound and look extremely emotional and irrational, these battles show the relevance of this problem for ordinary members of the Kazakhstan society. This discourse is necessary, it creates the possibility of dialogue between representatives of different social and cultural communities, opposes ghettoization and marginalization.

The main trends in this natural search for identity, we believe the pursuit of integrity, archaization and neotraditionalism.

Archaisation, by definition of A.S. Akhiezer is a "community response to the crisis through a return to old ideas, proven in past crises, ...attempt to return to pre-state forms of activity" [1]. One of the manifestations of archaism is active creating of myths. Clash of archaisation with the desire to reform leads to a split society. Conditions for the domination of archaistic culture is the lack of dialogue in society.

Archaisation in itself is only an indicator of the depth of the crisis, but potentially carries great risks. The main manifestation of archaisation in our society we believe a revival of clan and tribal relations as a culture values. Studies of the KazISS demonstrate us how topical is zhuz identity. Only 11.1% of Kazakh respondents do not know about zhuz or do not consider themselves to zhuz [2]. 2/3 of the Kazakh respondents know seven generations of his ancestors. At the same time appears the dual dimension of inter-Kazakh identity, since only 0.9% of the Kazakh respondents primarily feel like the representatives of the zhuz and 4.1% feel like the representatives of the clan. But

56.7% of the respondents identify themselves with the people of Kazakhstan, citizens of the Republic of Kazakhstan and 32.9% – with representatives of their nationality [2]. When choosing business partners, 44.6% of respondents give preference to members of clan. On this basis it can be concluded that at the national macro level, the value of zhuzes or tribal belonging is weakened, but its role is growing at the micro level. Revival means not just the existence, but the public proclamation of their significance. Escape to the Gemeinschaft opposes people identification with Gesellschaft. The preservation of these structures for a long time is possible thanks to their strong adaptive capacity, but innovative capacity is completely absent.

Archaisation is based on the collective unconsciousness. It motivates people to active social action, for example, the counteracting to reforms. It has a strong conflict potential.

Unlike archaisation commitment to integrity leads to passivity, retreating, withdrawal from social activity

Commitment to integrity is evident in the constantly reproducing trying to create a modal image of the “true Kazakhs”. The worldview of the nomad was syncretic. But the sociocultural world in which our compatriots lived, in the last century several times was destroyed completely, and the destruction was catastrophic. Some of these traumas were not the object of reflection in the public consciousness and for a long time were remaining in the collective subconsciousness. It is not surprising that now people are trying to remember and recover what they had lost, returning to the past. Modern post-industrial world can not be syncretic, it is fragmented and unstable. A more productive strategy is to return to the future, facing reality.

The tendency to return to the integrity of the world, to enchante it is a global trend in reaction to the modernization that gave rise to conservatism and neotraditionalism.

Neotraditionalism is quite different from the archaication phenomenon. The tradition and the language has become almost the main theme of the discourse that accompanies the transition of the Kazakh culture to a new level. But from the point of view of cultural studies, the role of tradition in contemporary culture is changing substantially. We use the concept developed by S. A. Madjukova [3]. Socio-cultural neotraditionalism characterizes the situation, when distorted or even lost tradition is artificially restored, and the substitution of the sacred content of the tradition for rational explanation of the need for its implementation with the aim of understanding their involvement in the local (ethnic) community. Thus, tradition has the potential of variability, adaptation to new social, economic, and political conditions. Without ceasing to be a tradition it assumes new forms and ways of existence, partially changing its contents. Neotraditionalism is a set of following fashion (in form) and traditions (content), when the regulation of social systems mainly based on tradition or innova-

tive standards is one of the criteria for distinguishing between so-called traditional and modern societies.

Faced with the crisis of identity in the post-Soviet space, post-modern society found itself in the context of increasing mutual repulsion of different social strata, including ethnic fragmentation, in which the subjects of power are based on being revived, or even invented traditions. Socio-cultural neotraditionalism is playing an increasingly important role in contemporary processes of modernization, identification and self-determination of individuals, groups and communities, as well as in the determination of perspectives of their development. Neotraditionalism as a conscious reaction is a phenomenon of evolving, transitional society, not traditional. Tradition in traditional society is a specific inheritance mechanism and mode of development of the cultural experience of past generations, providing diachronic social communication. The specific content of this communication is to reproduce from generation to generation of meaningful actions and perceptions, fixing the accumulated social experience and serving as the regulatory principles of development of new conditions and problems. Neotraditionalism is a kind of nostalgia for the lost integrity, stability and predictability of a society reproducing itself on the basis of tradition and having the legitimacy of historical past, his experience. It appears that the neotraditionalism differs from similar processes leading ultimately to the destruction of traditional culture. Neotraditionalism characterizes the formation of such neotradition, which is based on logic of it's own ethnic culture. Innovation is not detrimental to the tradition. In other words, when there is a continuation of the development of this culture.

One of the most important characteristics of socio-cultural neotraditionalism is that the reasonable, reflective consciousness has a priority over irrational values. We can qualify as a neotraditionalism for instance, rebirthing of tradition of "small Hajj" in various "Holy places", which essentially is the development of certain industries of tourism and entrepreneurship.

Archaisation should be considered as a most dangerous phenomenon from these three tendencies.

Thus, the search for national and cultural identity in modern society is a contradictory process, although inevitable and carries certain risks. One of the risks is the relative weakness of the modernization component of modern Kazakh identity. Kazakhstan for centuries was in relative isolation from the outside world and fell under his influence at a time when capitalism has taken the form of a consumer society. Western society's came to consumption through modernization, turning first from traditional to industrial and urbanized. The rejection of tradition was made possible by the rationalization of all social structures. But this intermediate stage is almost never manifested itself in Kazakh culture. Stalin's modernization coincided with socio-demographic catastrophe of the Holodomor and didn't affect Kazakh culture. Successive waves of industrialization could not deeply affect the predominantly rural population. And urban civilization in Kazakhstan is beginning to emerge only now. Thus, the Kazakh national culture in the twentieth century wasn't profoundly transformed during the moderniza-

tion process, which involved only a relatively small part of the ethnic group. Impact of this phenomenon is contradiction between the rational and the westernized elite (political, economic, cultural) and some stratas of Kazakh society, focusing on tradition and archaication. In fact, the process of modernization began in Kazakhstan only to the twenty-first century, when most scientists of the global world has abandoned the concept of modernization.

Another risk is the crisis of identity of those who are not focused on tradition and do not belong to the elite. If people don't find value orientations in their society, can not be integrated into the society, they migrate to where their attitudes and lifestyles will not be regarded as a menace to society. We believe that those people involved in the process of "brain drain". As a consequence, this may lead to critical reduction of the innovative capacity of our society.

The spread of extremist religious movements is also a direct consequence of an identity crisis.

At the theoretical level of public consciousness the problem of identity is represented in a huge number of publications of Kazakhstan' scientists on this subject over the last 20 years. The interest of researchers to this subject is stable, in the framework of this article it is impossible to analyze all the results. Let us mention only the works of A. Nysanbaev [4], R. Kadyrzhanov [5] and many others.

On the ideological level, this problem is also reflected. The main goal of the Republic of Kazakhstan is to join the ranks of developed countries. As is clear from strategic documents, national culture and identity is considered by the political elite as an important prerequisite to achieving it. In recent article, "Look into the future: the modernization of public consciousness" [6] the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev presented a frame for the formation of the cultural identity of Kazakhstan. It includes such values as the market competitiveness, the preservation of national spiritual culture (the best traditions), education, evolutionary development and openness.

In the proposed model we can see the influence of the experience of developed South-East Asian countries such as Japan, South Korea, China. Their political elites were able to use the inevitable crisis of identity for economic mobilization and motivation of the population. But this identity has developed over centuries. Also in these countries due to irrigated agriculture has developed a specific labour culture which became an important resource for their economic development. These societies saved the most deep cultural codes, but ultimately refused to follow the traditions. The Gulf countries go down different path. Preserving tradition, they used foreign workforce for economic development. Kazakhstan, because of its characteristics, cannot directly borrow any of these models. So our society will not be transformed as ready-made designs. This is indicated by the President. In the circumstances the state and society will have to make serious efforts to achieve the goals.

We see that the political elite of Kazakhstan is fully aware of the problem of identity, the danger of archaication, exalted zhuz relations. It realize the need for rationalization. The solution again is proposed in the constructivist way. The emphasis

is on children and young people, the main instrument of modernization should be the educational system. But is the society ready to adopt this model?

Traditional culture and rationality are not compatible. The modernization of consciousness requires a much more profound transformation of cultural identity and social structures. It is necessary to work to trust and respect for the state, maintaining dialogue in society, to create effective social mobility and to stimulate innovation.

REFERENCES

1. Ahiezer A.S., *Arhaizacija v rossijskom obshhestve kak metodologicheskaja problema Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, **2001**, 2, 89, 90 (in Russ).
2. *Sotsial'no-politicheskaya stratifikatsiya kazakhstanskogo obshchestva (po rezul'tatam sotsiologicheskogo issledovaniya KISI i nauchno-issledovatel'skogo proyekta IFIP, Almaty)*, **2011**, 70-78 (in Russ).
3. Madjukova S.A., Popkov Ju.V., *Fenomen sociokul'turnogo neotradicionalizma*, SPb. Aletejja, **2011**, 19, 25 (in Russ).
4. Nyisanbaev A.N., Shaykemelev M.S., *Metodologicheskie podhody k izucheniyu etnoidentichnosti v postsovetskom gumanitarnom diskurse, kazakhstanskiy opyt. Sotsiologicheskie issledovaniya*, **2013**, 80 (in Russ).
5. Kadyrzhanov R., *Konstruktivizm, primordializm i opredelenie nacional'noj identichnosti Kazahstana. Al Farabi*, **2012**, 4, 40, 86 (in Russ).
6. Nazarbaev N.A., *Vzgljad v budushhee, modernizacija obshhestvennogo soznaniya. Kazakhstanskaja pravda*, **2017**, 12 (in Russ).

ӘОЖ 94 (574)

А.К. БУЛГЫНБАЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҰЖЫМДАСТЫРУ ШАРАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗІЛУ БАРЫСЫ МЕН САЛДАРЫ

Мақалада ұжымдастыру шараларының барысы мен оның Қазақстанда, соның ішінде Шығыс Қазақстанда ұжымдастырудың жүруі мен барысы және салдары туралы деректер жинақталып, талдау жасалынған. Кеңес қоғамындағы өзгерістер 1920-1930 жж. қалыптасқан тоталитарлық режим жүйесінде, халықты құрбан етумен іске асырылуы, ауыл шаруашылығын ұжымдық негізде қайта құрудан көрінді. Әкімшіл-әміршілдік жүйе, ұжымдастыру идеясын бұзып, ауылшаруашылығының экономикалық заңдылықтарына жатпайтын бетбұрыс жасалуы, адамдардың өмірлік мүдделері аяққа басылып, істі мерзімінен бұрын орындату көзделген әрекеттер барысы сипатталды.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, Шығыс Қазақстан, тәркілеу, отырықшыландыру, кулактар, қоныс аудару.

МЕРЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЕЁ ХОД И ПОСЛЕДСТВИЯ
В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

В статье собраны и анализируются сведения о мерах и ходе коллективизации в Казахстане, в том числе в Восточном Казахстане и о её последствиях. Изменения в советском обществе в 1920-1930 годах, были отражены в системе сформированного тоталитаристского режима, в реализации пожертвованием народа, в перестройке сельского хозяйства на коллективной основе. В статье описываются нарушения административно-командной системы идеи коллективизации и свершение поворотов, которые не подчиняются экономическим закономерностям сельского хозяйства, а также ходы действий, намеченные на преждевременное выполнение дел.

Ключевые слова: коллективизация, Восточный Казахстан, конфискация, перейти к оседлости, кулаки, переезжать.

MEASURES OF COLLECTIVIZATION
AND ITS PROGRESS AND CONSEQUENCES IN EASTERN KAZAKHSTAN

Information about the measures and progress of collectivization in Kazakhstan, including in East Kazakhstan and its consequences was collected and analyzed in this article. Changes in Soviet society in 1920-1930, were reflected in the system of a formed totalitarian regime, in the implementation of the donation of the people, in the restructuring of agriculture on a collective basis. The article describes violations of the administrative-command system, collectivization ideas and cornering, which do not obey the economic laws of agriculture, as well as the course of action planned for premature execution of cases.

Keywords: collectivization, East Kazakhstan, confiscation, move to a settled way, kulaks, move.

1920 жылдардың соңына қарай әлеуметтік-экономикалық дамудың барысы, елді индустрияландырудың кеңеюі ауылшаруашылық өндірісін қайта құру және көтеру проблемасын өткір қойды. Оның төмен деңгейі елдің жалпы экономикалық дамуын кідіртті. Осыдан келіп, БКП(б) XV съезі (желтоқсан 1927 ж.) бытыраңқы шаруа шаруашылықтарын бірте-бірте ұжымдастыру негізінде ірі өндірістік рельестерге қарай (егіншілікті машиналандыру және интенсивтендіру негізінде жерді ұжымдық өңдеуге) өту міндетін қамтамасыз етуді қойды және ортақтастырылған ауылшаруашылық еңбегінің өсуін қолдап, мадақтады. Сонымен бірге съезд шаруаларға қандай да әкімшілік әсер ету шараларына қарсылығын айтты. Оның шешімдерінде ұжымдық шаруашылыққа өту, тек еңбекші шаруалардың жағынан келісім арқылы болуы мүмкін екендігі көрсетілді. Съезде ұжымдастыру қарқыны және мерзімі белгіленген жоқ, шаруа шаруашылығының тәсілдері, міндетті формалары анықталған жоқ. Онымен қоса, кооперацияның әртүрлі формаларының, шаруалардың өзара көмек қоғамының, жер мекемелерінің дамуы бойынша кеңестері шараларының толық жүйесі қаралды.

1927-1928 жж. салық төлеу тәртібінде, салықты ақшалай болыстық атқару комитетіне төлейтін болған. Егер салық уақытында төленбесе, төленбей

қалып отырған мөлшерге күніне 0,2%-дан үстеме қосылды. Салық мөлшерінің жоғарылығынан халықтың жағдайы төмендеп, күн көрісі қиындады.

1928 ж. РСФСР Жер Халық комитеті және РСФСР Ұжымдық орталығы шаруа шаруашылығын ұжымдастырудың жобасын құрастырды. Бұған сәйкес бесжылдықтың соңына қарай 1933 ж. ұжымшарларға 1,1 млн шаруашылықты тарту көзделсе, 1928 ж. жазда ауылшаруашылық кооперация одақтарының одағы бұл цифрды 3 млн шаруашылыққа дейін көтерді. Ал 1929 ж. көктемде бекітілген жоспарда, шаруа шаруашылықтарының саны 4-4,5 млн шаруашылық болды. Өйткені, біріншіден, ұжымдастыру қарқыны тәжірибеде, алғашқы көрсетілгенге қарағанда неғұрлым жылдам болды; екіншіден, ең бастысы Сталин, 1928-1929 жж. шиеленіскен астық проблемасын тез шешу үшін ұжымшар мүшелері мен кеңшарлардың жедел құрылысына үміт артты. Бірқатар себептермен қатар, мұнда халық езгісінің күшеюі, астық дайындаудағы шаруаларға көрсетілген қысым, төтенше шаралар қолдану азғана рөл атқарған жоқ. Колхозға еруге шаруаларды тікелей мәжбүр ету, әлі бұқаралық сипат алмаса да, бірақ алғашында бірқатар аудандар, одан кейін бүкіл ел осыған келе жатты. 1929 ж. 12 тамызда БКП(б) ОК-нің ауылдағы жұмысы жөніндегі мәжілісінде, бірқатар аудандардағы ұжымдастыру мәселесі арнайы қаралды. Астықты аудандарды жаппай ұжымдастыру идеясы өмірге енгізіле бастады.

Көшпелі халықты ұжымдастыру екі басты кезеңнен тұрды:

- отырықшылыққа көшіру;
- малды қоғамдастыру және ұжымдық шаруашылықтар құру.

Кеңес қоғамындағы өзгерістер 1920-1930 жж. қалыптасқан тоталитарлық режим жүйесінде халықты құрбан етумен іске асырылды. Бұл ауыл шаруашылығын ұжымдық негізде, қайта құрудан көрінді. Әкімшіл-әміршілдік жүйе, ұжымдастыру идеясын бұзып, ауылшаруашылығының экономикалық заңдылықтарына жатпайтын бетбұрыс жасады. Адамдардың өмірлік мүдделері аяққа басылып, істі мерзімінен бұрын орындату көзделді. Шаруаларды ұжымшарларға біріктіруде, кімде-кім қарсылық білдірген жағдайда, қамау, соттау, ату орын алды. Ауыл шаруашылығындағы репрессия Қазақ КСР-інің Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруаларды тәркілеу» туралы қаулысы болды. «Тәркілеу», «Тәргі» кәмпескелеудің жанама түсінігі емес, басқа мағына. «Тәргінің» орысшадан қазақшаға аудармасы «торг» – сауда сату мемлекет тарапынан жеке меншікті иесінен еріксіз алғанды кәмпескеленген десе, ондағы заттарды көпшіліктің қатысуымен, ашық саудаласу жолымен сатқанды «тәргі» дейді. Ұжымдастыру жылдарындағы сапырмада, сотталғандардың отбастарынан еріксіз әкетілгеннің бәрін «тәргіледі» деп атай берді [1].

Қазақстан тарихында «із қалдырғандар» қатарында 1925-1933 жж.

аралығында Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарған Голощекин есімі де бар. Оның әйгілі «Кіші қазан» теориясының қазақ халқына әкелген нәубеті мен зобалаңын білмейтін адам да кем де кем. Осы уақытта, туа біткен қасиеттері шала қиялдың, шапшаң әрекетпен қатар, жеке басына тән ұрда-жықтың «шаш ал десең, бас алғыштықтың» ұраға жығар ұраншылдықтың үсті-үстіне үдей түскендігін көре аламыз.

Қазақ жеріне жетісімен, Ф.И. Голощекин өзіне тән шапшаңдықпен қызу қимылға көшті. Оның әуелгі бітіргені, 1917 жылдың қазанынан 1925 жылдың қыркүйегіне дейін Қазақстанда Кеңес өкіметі болмаған, коммунистік партия ұйымы жоқ деп тұжырым жасап, «Кіші Қазан» өткізу керек деп даурықты [2]. Жергілікті жердегі орталықтың сенімді өкілі Ф.И. Голощекин 1932 ж. 9 қыркүйегінде Орталық Комитетке жазған хатында ащы шындықты ішінара мойындай тұрса да, партия басшыларын қазақ ауылдарын және оның дәстүрлі шаруашылығын жаппай жоспарлы отырықшыландыру бағытынан бас тартпауға тағы үгіттеді. Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ қожалықтарын қысқа мерзімде жедел жаппай жоспарлы отырықшыландыру жұмысы сәтсіздікке ұшырады [3]. 1920 ж. Зайсан мен Бұқтырмада, 1928 ж. Зырян, Катон-Қарағай, Ұлан, Тарбағатай, 1930 ж. Самар, Риддер, Шемонайха аудандарында, 1931 ж. Предгорный аудандық атқару кеңестерінің құрамында, жалпы 107 ауыл-селолық, поселкелік кеңестердің болуы, Кеңес өкіметінің орнап қана қоймай, орнығып та үлгергендігіне олардың қызметтеріндегі іс-әрекеттері дәлел. Асыра сілтеудің себептерін «голощекиндіктен» іздеу ғылыми тұрғыдан анағұрлым дәл болар еді.

Байлардың малын, орташа және кедейлерге 5-6 қоймен бөліп беріп, экономиканы көтере салу мүмкін емес еді. Ауқатты шаруашылықтардың жойылуы, ауыл өндірісінің экономикалық жүйелі звеносының бұзылуы көшпелі және отырықшы шаруа шаруашылығында хаосқа әкелді. Орташалардың консолидациясы ауылдың жылдам кедейленуінен көрінді. Бірақ «мұны жоспарланбаған қателік» деп айтуға болмайды. Керісінше, экономикалық локомотивті жою дәстүрлі қатынастарды күштеп бұзуға мақсатты бағытталды.

Орталық Атқару Комитетінің 1929 жылғы «Көшпенді халықты отырықшыландыру туралы» қаулысына сәйкес, бытырап жатқан ауылдардың басын біріктіріп, алғашында «мойынсерік» деп аталған ұсақ шаруашылықтарды күшпен шаруашылық артеліне біріктіру жеделдетілген қарқынмен басталды. 1929 жылдың күзінде жаппай ұжымдастыру саясатына негізгі кедергі, ауқатты шаруалар деп жариялап, кеңес мемлекетінің тап жауы ретінде «кулак» деп ат тағып, түбірімен жою мақсатымен, оларға астық салығын үсті-үстіне қайталап салып, қысымға алды. Кеңес өкіметінің халықты тапқа бөліп, өзара жауластыру, жеке меншікке қол сұғып, біреудің мал-мүлкін біреуге тартып алып беру, кедейлерді алдап, қорқытып, ұжымдық шаруашылыққа тықпалау саясатын

қолдамай, кедейлердің кейбіреулері тәркіленген байлардың мал-мүліктерінен алудан бас тартқандары аз болмады. Бұл расында, қазақтардың адамгершілік түсініктерінің дұрыстығын, «бүлінгеннен бүлдіргі алма» дейтін ұғымның моральдық деңгейінің жоғарылауын көрсетті. Кулак – Ресей империализмінің табы, ал қазақ байы – феодалдық қоғам билеушісі. Бұлардың саяси-әлеуметтік өмірдегі орындары, сөз жоқ қылмысты істері де, сондай-ақ ұлтының тағдырын ойлап қамыққан игі ниеттері де болды. Олардың қалың ықпал жасау жолдары да, әдістері де әртүрлі болғаны белгілі [4].

Енді тағы бір қатты соққы болған, ол қазақ этносының ертеден келе жатқан әлеуметтік-территориялық құрылымды, әртүрлі рулардың дәстүрлі орналасуы және ғасырлар бойы қалыптасқан көшу маршруттарының бұзылып, күштеу саясатының негізінде малшыларды отырықшылыққа ауыстыруы еді. Бұл идеология «жаңа социалистік экономика» концепциясымен, Мәскеу және Алматы идеологтары қазақ селосының болашағы, мал шаруашылығын егіншілікпен «отырықшы» мал шаруашылығына әкімшілік ауыстырумен байланыстырды. Бұл тек жүзжылдықтар негізінде қалыптасқан шаруашылықтың аграрлық жүйесін бұзу, оның орны, «социалистік отар мал шаруашылығымен» ауыстыру еді.

Президент Н. Назарбаевтың: «Ұжымдастырудың ортақ бағытын олар жергілікті ерекшеліктермен барынша боямалап бақты. Қазақстанда оны жүзеге асырудың қажетті шарты, жергілікті жұртты отырықшылыққа көшіру деп білді. 1930 ж. қаңтарда ОАК, алғашқы бесжылдықтың аяғында 566 көшпелі және жартылай көшпелі отбасының кемінде 544 мыңы отырықшылыққа көшуі тиіс деп мәлімдеді. 1930-1932 жж. көшпенділердің отырықшылыққа көшкен 32 мың отбасына, 2500 үй берілген. Қазақстанда 1929-1931 жж. 372 көтеріліс тіркелді», – деп көрсетті [5].

20 жылдардың соңында мемлекет – «кулактарды тап ретінде жою» жалпы мемлекеттік тұжырымның шеңберінде ауқатты мал иелері байлардың қабатын жоюға кірісті. Бұл акцияны 1919 ж. Лениннің өзі де негіздеген болатын. Қазақстан делегаттары одан ауылдағы байлардың күшін қалай жоюға болады дегенде, пролетариаттың көсемі: «Сіздерге ерте ме, кеш пе малды қайта бөлу мәселесін қою керек», – деген. 1927 ж. Кезекті республикалық партконференцияда тәжірибе жүзінде байларды тап ретінде жою идеясы талқыланды. Партияшылардың пікірінше, малдың бір бөлігін және құралдарды алу, ауылды орташаландырып, оның өндіргіш күштерін дамытуға әкелуге міндетті еді. Ұжымдастырудың төтенше сипаты, кулактар мен байларды жоюдың мемлекеттік бағытын жүзеге асыру ауқымындағы шаралардан ерекше көрінді. Дәулетті және орта шаруаларда кулаққа жатқызылып, жер аударуға жіберілді. Малды тәркілеу, астық дайындау, салық салу, ауылшаруашылық өнімдерін дайындауда, отырықшыландыру, басқа да жұмыстарда күштеу саясаты жүргізілді. Қылмыстық Кодекстің түрлі баптары

қолданылды [6].

Ұжымдастыру кезінде еріктілік, заңдылықты сақтау болмады. 1930 ж. БКП(б) Орталық Комитетінің Саяси Бюросы «Жаппай ұжымдастыру жүріп жатқан аудандарда кулак шаруашылығын жою шаралары туралы» қаулы қабылдады. Ол бойынша кулактар үш топқа бөлінді. Жергілікті белсенділердің өзіне қарсы келгендер мен еті тірі шаруалардың бәрін кулакқа немесе кулактың құйыршығына жатқызып тәркілеп, айдауына мүмкіндік туды. Нұсқауға сәйкес, үйі, екі сиыры, екі жылқысы бар кез келген орта шаруаны кулакқа жатқызуға болатын еді. Республикада тәркілеуді жүргізуге уәкілдер тағайындалды. 1930 ж. 19 ақпанда Қазақстан үкіметі «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы» ауыл шаруашылығын қайта құруды нығайту және кулактармен күресу шаралары жөнінде қаулы қабылдады. Жергілікті басшы орындар, ауыл белсенділері, кулактар мен байларды тап ретінде жою науқанын асыра орындады. Елде шаруалардың 25% сайлау құқығынан айырылды. Ұжымдастыру саясаты тегін жұмыс күшінің пайда болуына әкелді. Осылайша, кеңестік құлдық жүйесі мемлекеттің жазалау құрылымын дамытып күшейтті. I Дүние жүзілік соғыста 10 млн адам шығыны болса, ұжымдастыру кезінде, бейбіт уақытта 10-15 млн адам өлген [7]. Бұдан кеңестік жүйенің саясатының соғыстан да қиын болғаны аңғарылады. Бұл іс жүзінде мүлдем жаңа кезең, яғни байлар меншігіне «қызылгвардиялық шабуылға» өту еді [4]. Ортақтастырылған мал ұжымшардың тауарлық фермаларына жинақталды. Бір-бірінен алыс жатқан шаруалар бір-біріне біріктірілді. Мұндай жағдайда, өндірістің көшпенді тәсілінің негізгі экожүйелік принципін – малдың саны мен табиғи жем-су ресурстарының арақатынасын дәл сақтау өте қиын болды. Фермаларда шамадан тыс жиналған мал жайылымның, азықтың жоқтығынан қырылды. Бұл ауыл шаруашылығының құлдырауына әкелді. Бай кулактардың мал-мүліктері тәркіленіп алынғаннан кейін, мөлшер саны, қанша үлестіруі, ақшаға шаққанда қандай сомға есептелінді, бұл жөнінде құжат жасалып, есеп болмады. Қазақтардың шаруашылығына тәркілеу, отырықшылыққа көшіру шараларын іске асыру, халықты бір-бірімен қырқыстырып, патриархалдық қатынастарды бұзуға бағытталды. Ұрда-жық күштеу саясаты аса ауыр соққы болды. Осындай науқандар кезінде РСФСР Қылмыстық кодексінің 62-ші және 107-ші баптары бойынша, үлкен мөлшерде айыптар кесіліп, дүние-мүліктері, мал, астықтар, баспана үйлері тартып алынды. 1920-30 жж. ірі және орташа мал иелерінің жеке меншіктері жойылды, бұл шаруашылығы ұйымдасқан көшпелілер еді. Тәркілеу қауымдық өмірдің ерекше дәстүрлерін бұзды. Ауыл халқының рухани бірлігі жойылды. Кедейлердің бір бөлігі тәркіленушілерді қолдады, кейбіреуі оларға қарсы шықты. Семей округінің 9 ауданында: Бесқарағай, Жарма, Аягуз, Ұлан, Қызыл таң, Шыңғыс, Күршім, Тарбағатай, Қызылтас аудандарында 49 комиссия тәркілеуді іске

асырды. Ауылдарда 800 адам осы мақсатқа жұмылдырылды [8].

Шығыс Қазақстанда отырықшылыққа көшер-көшпестен, поселкілерге атау беріп үлгерместен, 1, 2 реттік сандармен атай бастады. Көшпелілердің алғашында малын алып, одан соң жерге отырғызды. Бұдан жерді пайдалану, өңдеу жағдайларынан хабарсыз, малсыз тұрғылықты баспанасыз қалған халықтың трагедиялық жағдайы аңғарылады. 1929 жылдың 7 қазанында Өскемен ауданының ұжымдық секторындағы ұжымдық шаруашылықтардың 640-ы немесе барлық шаруа шаруашылығының 5% ұжымдастырылды. Ұжымдық шаруашылық қатарына: 4 коммуна, онда 141 шаруашылық, 9 артель, 204 шаруашылық, тоз 295 шаруашылық кірді. Жоспар бойынша 1929 жылдың 1 қазанына дейін 351 шаруашылық, ал жылдың аяғына дейін 3391 шаруашылық ұжымдастырылуы керек болды [9].

Жергілікті жердегі жүргізілген ұжымдастыру шараларына орай, бір ғана Өскемен ауданындағы 1929 жылдың маусымы мен 1930 жылдың наурызына дейінгі мал басының апаттық жағдайын төмендегі кестеден аңғаруға болады.

1-кесте – Өскемен ауданындағы 1929 маусымынан 1930 жылдың наурызына дейінгі мал басы саны [10, 80 п.]

Мал түрлері	Уақыты	Саны	Уақыты	Саны	% көрсетк.
Жылқы	1 маусым 1929 жыл	19397	4 наурыз 1930 жыл	15327	24,7%
Ірі қара	1 маусым 1929 жыл	22924	4 наурыз 1930 жыл	15449	32,1%
Қой-ешкі	1 маусым 1 929 жыл	33280	4 наурыз 1930 жыл	15870	52,3%
Шошқа	1 маусым 1 929 жыл	3584	4 наурыз 1930 жыл	615	85,8%
Барлығы		79185		47261	

Бұл мәліметтерден мемлекеттің жүргізген шараларының негізінде, аудандағы жалпы мал санының 31924 басқа немесе тең жартысынан айырылғанын көруге болады.

Ал 1929 жылғы Өскемен ауданының салық есебіндегі мал басының саны 42226 болса [11, 94 п.], 1930 жылғы 4 наурызда 30764 қалып, 11462 бас малға азайған [10, 21 п.].

Жаппай ұжымдастыруға 1930 ж. Өскемен ауданының 7 селолық кеңестен 1641 шаруашылық: Ново-Одесскіден 175; Украинкадан 280; Донскойдан 251; Пролетарскийден 255; Уваровтан 218; Прапорщиководан 362 және Мироновтан 100 шаруашылық енгізілді. 1929 жылдың 1 қаңтарынан 1930 жылдың 6 қаңтарына дейін, екі коммунада 147 шаруашылық, 9 ауыл шаруашылық артелінде 223 шаруашылық, 6 ТВ СОЗ-да 91 шаруашылық ұйымдастырылып, тіркелді. Осы уақыт аралығында 17 бірлестікте 361 шаруашылық болып, ұжымшарларға тарту

10,11% орындалды. Бұл жылдары жоспар ғана ескеріліп, ұжымдастырудың саны, салдарларының қалай болатындығына, өкімет құлақ аспады. Бұл жергілікті халықты бұрын болып көрмеген қиыншылыққа әкелді [10].

1930 жылғы 25 мамырдағы Өскемен ауданының Кондратьев селолық кеңесінің Кондратьев, Заводинский, Сунтар, Зубовка поселкелерінде ұжымдастыру негізінде, ауылшаруашылық артелдері құрылды. Ондағы 348 үйдің, 464 адамының мал, құралдары қоғамдастырылып, ұжымдастыру 50-63%-ға жетті. Тарбағатай ауданында 1928-1929 жж. 10; 1930 ж. 14; 1931 ж. 150 қожалық, басқа жақтардан аштық айдап келген қожалықтардан 1931 ж. 4 ұжымшар құрылды. Зайсанға қарсты 1930 ж. Рожковте «Қара Ертіс» мал кеңшары, ал 1931 ж. Көюқырада шөп дайындайтын станция құрылып, жұмыс атқарды. Ал 1929-1930 жж. 40-тан аса ұсақ ауылшаруашылық кооперациялары мен аралас ұсақ серіктестіктер құрылды. Бұлардан 1938 жылға дейін 30-дай ұсақ артельдер ұйымдастырылып, оларды техникамен қамтитын екі МТС болды. 1928 ж. Катон-Қарағай ауданында ұжымдастыру 1 наурызда басталып, қазанға дейін 22 ұжымдық шаруашылық: 3 коммуна, 3 ауылшаруашылық артель және 16 ТОЗ құрылып үлгерілді. Оған 234 отбасы біріктірілді. Олардың қарамағында 785 га егістік жер және 2105 бас әртүрлі түліктер болды. 1929 жылдың 5-9 ақпанында Катон-Қарағай жұмысшы, шаруалар мен қызыл армияшылар депутаттар кеңестерінің I съезі болып өтті. 1929 жылдың аяғында ұжымдық шаруашылықтар саны 37-ге жетті. Оның ішінде: 4 коммуна, 45 шаруашылық, 2 артель (23 шаруашылық), жерді бірлесе өңдеу ұйымдары болды. Жалпы 476 шаруашылық ұжымдастырылып, онда 2325 адам болды. Аудандық атқару комитетінің құжаттарында, тек 18 ұжымшардың аты аталады. Ең ірі ұжымшар 19 шаруашылықты, 82 адамды біріктірген «Колонист», ал ең кішісі 5 үйді (31 адам) біріктірген «Восход» ұжымшарлары болды. 1929-1930 жж. аудан ұжымшарларының 13113 га егіс далалары, 5271 маралы болған. Оның ішінде, екі кеңшарда 1250, ауыл шаруашылығы артельдерінде 800, жеке шаруашылықтарда 3220; жылқы 4193, мүйізді ірі қара 37507, ешкі мен қой 22626, шошқа 2587; әртүрлі құстар 71799, 1548 омартада 15491 ара шелегі болды. Бұл жерде атап өтер бір жай, бұрынғы жылдармен салыстырғанда, аудандағы мал саны 15%-ға кеміп кетті. Аудан 1929 ж. астық дайындауда, мемлекетке жоспардағы 8070 т. орнына, 10230 т. астық өткізді. 1931 жылға дейін ауданда ұжымшарлар ұйымдастыру жағдайы өте нашар болды. Ұжымдық шаруашылықтар мен артельдерінің тәжірибесі аз, жұмыс күшін және кірісті дұрыс пайдалана алмады. 1931 жылдың 1 қаңтарынан бастап, ауданда 6 коммуна, 33 жер өңдеу бірлестігі және 30 ауылшаруашылық артельдері құрылып, оған 3464 шаруашылық бірікті. Сол кездегі Шыңғыстай және Катон-Қарағай аудандарының 10209 үйі қамтылды [12]. 1930 жылдардың орта шенінде Катон-Қарағай ауданында ұжымдастыру аяқталды. Аудандағы 5907 отбасының 3650-і ұжымшарға кірді. Ұжымшарлардың ең ірісі «Горный скотовод» 225 үйлі, ең кішісі Қабырғада 63 үй еді [13]. Катон-Қарағай ауданының

Еңбек ауылының тұрғыны Д. Нұршин ұжымдастыру кезіндегі аштық, елдің қоныс аударуы жайлы: «1932 жылдың басында халықты ес-ақылынан айырып, алдын аштан қатырып, тігерге тұяқ қалдырмай малымызды айдап әкетті. Қуғын-сүргінге тап болған жағдайда, Қытай ауып кеткендер болды. Аштықтан елді алдымен аман сақтап қалған Алтайдың таутекесі мен арқар, елігі мен қояны болды. Бұқтырманың балығы, жуа да бойға нәр берді, танапта өсетін итқонақ пен қара сұлыны қорек еттік. Застава орналасқан жердегі жолдан өткенде, көзім үлкен шұңқырға түсетін, иттер, аңдар қопарып тастаған ба, маңында адамның бас-сүйегі, қаңқалар, қол-аяқ жіліктері жайрап жататын. Аттан түсіп көмуге, әлі де жүрек дауамай, сондай сорақылықты да көрдік», – деп еске алған [14].

Кеңестік жүйенің жаппай ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқанына байланысты, жергілікті халықтың наразылығын олардың жаппай қоныс аууы үрдісінен көруге болады. Облыстағы ұжымдастыруға қарсылық, көршілес Қытайға қоныс аудару арқылы білдірілді. Қазақ АКСР-інің Халық Комиссарлар Кеңесінің, жасырын Қытайға көшуші бай-кулак шаруашылықтарымен күрес және ескерту шаралары жөніндегі қаулысына орай, 1928 ж. 30 мамырда Зайсаннан Қытайға қоныс аударуға әрекет жасаған 40 отбасының біразы ұсталып, шекаралық белдеуден 100 шақырымға қоныс аудартылды. Сол сияқты, Зайсаннан ұжымдастыру жылдарында, қазақтардың көшуіне төмендегі сандар дәлел бола алады. 1929-1930 жж. барлығы 2853 отбасы, 51621 бас малымен шекарадан өтсе, Тарбағатай ауданында 1930 ж. 157 отбасы, мал-мүлкімен; 1931 ж. 455 отбасы 2541 адам көшіп, 1204 мал басы әкетілген. 1931 жылдың басында Күршім ауданында 433 отбасы Қытай асса, осы жылдың соңына қарай 121 шаруашылық, 200 бас малымен кеткен. Ал 1930-1931 жж. Большенарым ауданынан 220 шаруашылық Қытайға қоныс аударған. Жалпы осы жылдары, 5439 отбасы 27195 адамның шетелге қоныс аударғанына көз жеткізуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шаяхметов М. Өткен күннің өткелдері / М. Шаяхметов. – Алматы: Айкос, 1999. – Б. 4.
2. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты / М. Қозыбаев. – Алматы, 1992. – Б. 209.
3. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – Б. 245.
4. Қойгелдиев М. Тарих тағлымы не дейді? / М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков – Алматы. – 1993. – Б. 8, 120.
5. Назарбаев Н.Ә. Қалың елім қазағым, қайран жұртым / Құрастырғандар Қ. Әлімқұлов, С. Балғабаев, М. Қасымбеков, Қ. Найманбаев. – Алматы, 1992. – Б. 133.
6. ҚРОММ. – 350-қор. – 1-тізбек. – 123-іс. – 21-парақ.
7. Джагфаров Н.Р. 20-30-ые годы: Реалии. Перспективы. Итог. / Н.Р. Джагфаров // Қайнар университетінің хабаршысы. – 2001. – 4. – 33-б.
8. Мухамедина Ш. Конфискация байских хозяйств в Казахстане / Ш. Мухамедина // Вопросы истории. – 2002. – 4. – С. 140, 471.
9. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 27-іс. – 15-парақ.
10. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 31-іс. – 43-парақ.

11. ШҚОММ. – 3-қор. – 3-тізбек. – 11-іс. – 22-парақ.
12. Буш Л. Берік сеніммен (Катон-Қарағай ауданын коллективтендіру тарихынан) / Л. Буш, В. Шуваев // Арай. – 1978. – 12 қаңтар. – 4 б.
13. Шуваев В. Біздің ауданымызға жарты ғасыр / В. Шуваев // Арай. – 1978. – 17 қаңтар. – 4 б.
14. Кінәбаев Д. Көненің көзі / Д. Кінәбаев // Арай. – 1991. – 20 сәуір. – 4 б.

REFERENCES

1. Shajahmetov M., *Otken kunnin otkelderi. Almaty, Ajkos, 1999, 4 (in Kaz).*
2. Qozybaev M., *Aqtandaqtar aqiqaty. Almaty, 1992, 209 (in Kaz).*
3. Omarbekov T., *20, 30 zhyldarda Qazaqstan qasireti. Almaty, Sanat, 1997, 245 (in Kaz).*
4. Qojgeldiev M., Omarbekov T., *Tarih taqlymy ne dejdi. Almaty. 1993, 8, 120 (in Kaz).*
5. Nazarbaev N.A., *Qalyn elim qazaqym, qajran zhurтым. Qurastyrqandar Q. Alimqulov, S. Balqabaev, M. Qasymbekov, Q. Najmanbaev. Almaty, 1992, 133 (in Kaz).*
6. *QROMM, 350 qor. Itizbek, 123 is., 21 paraq (in Kaz).*
7. Dzhagfarov N.R., *20, 30 ye gody, Realii. Perspektivy. Itog. N.R.Dzhagfarov. Qajnar universitetinin habarshysy, 2001, 4, 33 (in Kaz).*
8. Muhamedina Sh., *Konfiskacija bajskih hozjajstv v Kazahstane. Voprosy istorii. 2002, 4, 140, 471 (in Kaz).*
9. *ShҚОММ, 3 қор, 1 тизбек. 27 is., 5 paraq (in Kaz).*
10. *ShQОММ. 3 qor, 1 tizbek, 31 is., 43 paraq (in Kaz).*
11. *ShQОММ. 3 qor, 3 tizbek, 11 is., 22 paraq (in Kaz).*
12. Bush L, Shuvaev V., *Berik senimmen Katon Qarazaj audanyn kollektivtendiru tarihyнан. Araj, 1978, 12 qantar, 4 (in Kaz).*
13. Shuvaev V., *Bizdin audanymyzqa zharty qasyr. Araj, 1978, 17 qantar, 4 (in Kaz).*
14. Kinabaev D., *Konenin kozi. Araj, 1991, 20 sauir, 4 (in Kaz).*

УДК 321.01(574)

А.Т. ЖИРЕНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ПРОБЛЕМА ВЛИЯНИЯ КУЛЬТУРЫ МАССМЕДИА НА ИНСТИТУТЫ
ДЕМОКРАТИИ В ИНФОРМАЦИОННОМ (СЕТЕВОМ) ОБЩЕСТВЕ**

В статье поднята проблема современного информационного общества, в котором происходят глубокие социальные изменения, обусловленные формированием новой культуры массмедиа. В условиях информационного общества коммуникации становятся инструментом конструирования новой модели политической медиареальности, что вызывает значимые последствия во всей сфере политического управления и демократизации общества.

Ключевые слова: информационное общество, медиакультура, массмедиа, медиатизация.

АҚПАРАТТЫҚ (ЖЕЛІЛІК) ҚОҒАМДАҒЫ БҰҚАРАЛЫҚ
АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАР МӘДЕНИЕТІНІҢ ДЕМОКРАТИЯ
ИНСТИТУТТАРЫНА ЫҚПАЛЫ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада бұқаралық ақпарат құралдары жаңа мәдениетінің қалыптасуына байланысты туындайтын терең әлеуметтік өзгерістермен ерекшеленетін қазіргі ақпараттық қоғам қарастырылады.

Ақпараттық қоғам жағдайында коммуникация саяси медиареалдықтың жаңа моделінің құрастыру құралы ретінде саяси басқару мен демократияландыру саласында түбегейлі өзгерістерге әкеледі.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, БАҚ, мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары, медиатизация

THE PROBLEM OF THE INFLUENCE OF THE CULTURE OF
MASSMEDIA ON THE INSTITUTIONS OF DEMOCRACY IN
THE INFORMATION (NETWORK) SOCIETY

An article about the modern information society, in which profound social changes occur due to the formation of a new media culture. Under the conditions of the information society, communications are becoming an instrument for constructing a new model of political media reality, which has significant consequences in the whole sphere of political management and democratization of society.

Keywords: information society, media culture, mass media, mediaization.

Настоящий период истории современного общества характеризуется, по мнению исследователей, столкновением и кумулятивным взаимодействием во времени и пространстве глубоких социальных изменений, имеющих глобальный характер, обусловленных появлением в конце XX века новой технологической парадигмы на основе более мощных и гибких информационных технологий. Суть этих изменений состоит в пусть неравномерном, но совершенно неуклонном установлении прямых и равноправных телекоммуникационных связей всех со всеми. Интернет-технологии, сделавшие возможность превращения таких связей в общедоступное и свободное от пространственно-временных ограничений, средство общения широких масс становятся политико-информационной основой нового «информационного» общества, о котором уже давно говорят и спорят многие отечественные и зарубежные ученые.

Существует два подхода, по-разному трактующие историческое место информационного общества. Первый, выраженный Ю. Хабермасом и Э. Гидденсом, рассматривает информационное общество как фазу индустриального общества. Второй, озвученный Д. Беллом и О. Тоффлером, фиксирует информационное общество в качестве совершенно нового этапа, следующего за индустриальным обществом второй волны [1]. Несмотря на все споры и разногласия, практически все исследователи сходятся в одном: строительным материалом информацион-

ного общества является информационно-коммуникационная компьютерная сеть общего пользования.

Общество, относящееся к разряду информационных, само является производителем необходимых информационных ресурсов, в том числе научных.

Ряд исследователей (Д. Белл, Э. Тоффлер, А. Урсул, В. Иноземцев) рассматривают в качестве основного ресурса развития постиндустриального общества массмедиа. СМИ – один из главных факторов, определяющих выбор человека. Формируя общественное мнение и вырабатывая определённые установки, СМИ выходят за пределы сугубо информативных, новостных, то есть становятся одним из важных средств управления обществом [2].

Исследования социокультурной ситуации в современном обществе показывают, что расширяющееся медиaprостранство все более активно влияет на общественное сознание как мощное средство информации, культурных и образовательных контактов, как фактор развития творческих способностей личности уже нового тысячелетия. В этой связи усложняются наши социальные связи и модели постсовременной идентичности, заставляя еще раз обратиться к пониманию таких явлений, как «массмедиа» и «медиакультура» и их роли в обществе.

Медиа (от лат. «media», «medium» – средство, посредник) – это термин XX в., первоначально введенный для обозначения любого проявления феномена «массовой культуры» («mass culture», «mass media»).

Кириллова Н.Б. говорит о том, что понятие «медиакультура» является детищем современной культурологической теории, введенное для обозначения особого типа культуры информационного общества, являющейся посредником между обществом и государством, социумом и властью [3].

Ряд исследователей считают, что медиакультура – это знаковая система, со своим «языком», «кодами» передачи реалий действительности, выполняющая полифункциональную роль в процессе репрезентации.

Медиакультура включает в себя культуру передачи информации и культуру ее восприятия; она является одновременно и показателем уровня развития личности, способной читать, анализировать, оценивать медиатекст, заниматься медиатворчеством и т.д. Следует отметить, что медиакультура является феноменом эпохи модерна, так как представляет собой синтез техники и творчества. Среди медиаинноваций индустриальной эпохи выделяются массовая пресса, фотография, телеграф, телефон, радио, кино, чуть позже – телевидение, Интернет, современные мультимедийные средства. Все перечисленные медиаинновации исследователь Маклюэн М. назвал «медиа» (от лат. «media» – посредник) [4].

В современной культурологической теории появился термин «медиакультура», он введен для обозначения особого типа культуры «информационного общества».

В современном понимании медиа трактуется как обширное понятие, которое включает в себя всю совокупность технологических средств и приемов, служащих для передачи конкретному потребителю информационного сообщения в том или ином виде (печатное слово, музыкальная композиция, радиопередача и т.п.).

Одним из первых термин «медиа» использовал Герберт Маршалл Маклюэн, который проводил анализ коммуникативных каналов в культуре и исследовал повседневную жизнь человека в информационном обществе, мире, созданном новейшими средствами массовой информации.

По мнению Маклюэна, к медиа относятся не только СМИ, но и такие изобретения человечества, как электрический свет, устная речь, письмо, дороги, числа, одежда, жилище, книга, реклама, колесо, транспортные средства (велосипед, автомобиль, самолет) и др.

Все эти «изобретения» объединяет тот факт, что они, по сути, являются «технологиями» (или «посредниками») введение которых так или иначе изменило человеческую жизнь за счет иной структуры коммуникации человека с окружающим миром (как природным, так и социальным), что в свою очередь изменило и способ мировосприятия и образ жизни в целом.

Выше перечисленные «средства» Маклюэн называет «внешними расширениями человека», которые являются непосредственными техническими продолжениями его тела, органов чувств и способностей. Будучи такими расширениями, они в конечном итоге отделяются от человека и обретают власть над ним [4].

Медиакультура (как и культура) играет уникальную роль в социальной системе. Медиа является не просто системой СМИ и массовых коммуникаций, а представляет собой сложную категорию, которая включает в себя различные объекты и субъекты – систему культурно-информационных взаимоотношений, которая в информационном обществе становится главной опорой любого государства.

Ключевым назначением медиасреды, которую формирует и создает медиакультура, является создание условий для формирования в обществе определенной культуры через посредничество СМИ и СМК.

Культура информационного общества диалектически связана с трансформацией механизмов политической власти. Взаимосвязь государства и общественных структур в изменившейся информационной среде приобретает характер новой конфигурации (конфигурации цифрового соприсутствия. Это делает возможным как модернизацию уже существующих, традиционных форм диалога властных структур с гражданами, так и появление качественного нового типа властных взаимоотношений (электронного правительства (e-government) и электронной демократии (e-democracy). Их становление означает кардинальный

пересмотр ценностей государственного управления, ориентацию на открытое демократическое общество, в котором гражданская и научная экспертизы деятельности органов власти способствуют принятию эффективных управленческих решений. Компьютеризация и информатизация всех сфер общественной жизни выступают детерминантами социокультурного развития в эпоху информационного общества, в том числе и его политической сферы. Современная политическая власть обретает новый ресурс, отсутствовавший в прежние исторические периоды развития общества – информационно-коммуникационный ресурс идеологического воздействия СМИ и Интернета на личность и общество.

В настоящее время доминирующие в обществе функции и процессы все больше оказываются организованными по принципу сетей. Мануэль Кастельс в книге «Становление общества сетевых структур» утверждает, что сетевая логика влечет за собой появление социальной детерминанты более высокого уровня, нежели конкретные интересы, находящие свое выражение через формирование подобных сетей: власть структуры оказывается сильнее структуры власти [5]. Принадлежность к той или иной сети или отсутствие таковой вместе с динамикой одних сетей по отношению к другим выступают в качестве важнейших источников власти и перемен в нашем обществе. Таким образом, мы вправе охарактеризовать его как общество сетевых структур (*network society*), характерным признаком которого является доминирование социальной морфологии над социальным действием. Морфология сетей выступает в качестве источника далеко идущей перестройки общественных отношений. Кастельс также пишет о том, что различные сферы науки и экономики по мере развития информационного общества все глубже проникают друг в друга и объединяются посредством общего цифрового отыскивается и передается. В этой ситуации пользователи обретают возможность брать технику под свой контроль, как, например, в Интернете. Происходит демократизация знания: чтобы что-то узнать, больше не нужно обращаться к посредникам; монополия на знания, которая веками принадлежала университетам, академиям и энциклопедиям, разрушена или, во всяком случае, претерпевает серьезные изменения. В древности в роли таких посредников выступали жрецы или гадалки, в двадцатом веке – СМИ. В интернете многие данные можно получить «из первых рук». Интернет – это среда для формирования сообществ, что является одной из самых мощных социальных функций Сети, которая заключается в объединении групп единомышленников, невзирая на расстояния и временные пояса.

Сегодня наиболее важный аспект работы новейших телекоммуникаций – не современное программное обеспечение и не «железо», а появление новых социальных практик. По мнению Н. Лумана, обособившись от других сфер коммуникации, СМИ выработали собственный язык, собственную систему кодиро-

вания информации и собственную логику функционирования. Функцию масс-медиа Луман видит в управлении самонаблюдением общественной системы [6].

В условиях информационного общества коммуникации становятся инструментом конструирования различных и порой конкурирующих друг с другом моделей политической медиареальности для масс, что вызывает значимые последствия во всей сфере политического управления. По сути, политическая реальность трансформируется при помощи средств массовой коммуникации в политическую медиареальность, в большинстве случаев существенно искажающую восприятие в общественном сознании реальных политических процессов, событий и явлений. Обладая крайне высоким потенциалом для формирования политической реальности и представлений о существующем мироустройстве, средства массовой информации являются одновременно одним из главных инструментов и каналов влияния на общественное сознание.

На сегодняшний день ключевым источником получения политической информации для значительной части людей выступает телевидение, в связи с чем многие эксперты и политологи говорят о существовании на современном этапе развития общества так называемой теледемократии, в рамках которой огромную роль играет политическая манипуляция общественным сознанием. Можно констатировать, что в большинстве стран мира СМИ не получили в свои руки безраздельную власть. Более того, существуют серьезные основания для сомнений в принципиальной возможности политического и административного управления посредством СМИ. Если влияние СМИ на общественное мнение сложно оспорить, то возможность выполнения политических решений остается под большим вопросом. Термин «медиакратия», по мнению многих исследователей сегодня является неадекватным текущей ситуации.

Более верным и поэтому получившим большее распространение и признание в научном сообществе является понятие «медиатизации». Этот термин обладает большей универсальностью, поскольку описывает процессы, которые происходят не только в странах, так называемой, развитой демократии, но и во всех остальных странах мира. Основная идея этой концепции заключается в том, что все функции современного общества не могут быть реализованы без медиа-сопровождения. В этом отношении термин медиатизация учитывает возросшую роль СМИ в жизни общества, но не абсолютизирует ее. Медиатизация подразумевает приспособление политического процесса под форматы массмедиа. Так по мнению многих исследователей, медиатизация общественной жизни – это неизбежная тенденция в информационном обществе, поскольку без соответствующей медиа-поддержки невозможно добиться успеха ни в одной из сфер жизни общества, будь-то экономика, политика или культура.

Негативное влияние медиатизации политики можно снизить благодаря со-

временной компьютерной сети, что дает новые возможности для самоорганизации как общества в целом, так и отдельных социальных групп при отстаивании их интересов. Благодаря компьютерным сетям, в первую очередь Интернету, но не только, возникает новое пространство общения людей. Причем сети построены весьма эффективно и демократично, здесь возможно как индивидуальное общение (каждый с каждым), так и коллективное – например, в форме электронных конференций. Техническая возможность общения при наличии общих интересов является обязательным условием самоорганизации социума. Члены общества вновь общаются непосредственно, они не нуждаются в посредниках, связывающих общество воедино, в виде партий или газет. Благодаря использованию компьютерных сетей может произойти новое возрождение непосредственной демократии. Уже сейчас в странах с высокой долей домохозяйств, подключенных к Интернету, возможна организация голосований, представительность которых сравнима с уровнем физической посещаемости избирательных участков. В этих условиях принципиально можно вообще отказаться от парламента как такового, или сузить круг его законодательных полномочий, и перейти к решению всех принципиальных вопросов непосредственно населением.

Феномен сетевых медиа возник недавно, но уже успешно конкурирует с традиционными СМИ. Среди особенностей новых медиа можно выделить: экстерриториальность, мультимедийность, оперативность, интерактивность, таргетированность, «горизонтальность коммуникаций», умение быстро адаптироваться к изменениям, а также способность к ретрансляции информации. Сетевые медиа могут служить как инструментом для достижения наибольшей открытости и демократичности в обществе, так и способствовать дестабилизации ситуации. Блоги, социальные сети и Твиттер обладают наибольшими возможностями в этой сфере. Они используются как обычными гражданами для освещения какой-либо значимой проблемы или события, так и профессиональными политиками для наилучшего освещения своей деятельности или в рамках проведения избирательных кампаний. Они так же могут выступать в качестве инструмента мобилизации масс и координации протестных движений. В современную эпоху СМИ все более проникают не просто в общественное сознание, а именно в политическое сознание, и начинают превращаться в один из мощнейших инструментов реализации политического процесса. Становление телевизионной эры, наступившей после Второй мировой войны, привело к усовершенствованию и дальнейшему усложнению технологий манипулирования общественным сознанием. Телевидение является сейчас одним из сильнейших и популярнейшим средств манипуляции.

В механизме функционирования демократии возрастает роль региональных органов местного самоуправления, роль политических партий, средств массовой

информации, различных общественных движений и организаций, усиливается политическая активность граждан. Но процесс совершенствования демократии противоречив и часто сопровождается идеей необходимости появления «сильной личности». Американский социолог Р. Инглхарт по этому поводу замечает, что люди ищут сильных авторитарных личностей, способных их защитить в условиях неуверенности в завтрашнем дне, угрозе вторжения, наличии в обществе внутренних беспорядков или экономического краха [7]. Авторитарный рефлекс сильнее всего проявляется в условиях небезопасности, нестабильности. Наоборот, условия процветания и безопасности способствуют развитию демократии и богатые страны с большей вероятностью демократичны, чем бедные. Именно поэтому с переходом к информационному обществу падает уважение к власти и усиливается акцент на участие в самовыражении. Эти две тенденции способствуют в авторитарных государствах становлению демократизации, а в демократических - дальнейшему развитию демократии, ориентированной на конкретные проблемы.

Это воздействие в основном способствует развитию демократических идеалов и ценностей. При таких способах организации власти именно информационный фактор превращается в ключевой механизм модернизации политических отношений и обеспечения взаимодействия между властью и обществом. Демократия, обогащенная современными техническими возможностями, является новым феноменом культуры информационного общества, его новой ценностью, существенным достижением современного государственного управления. Одновременно показывается, что новые информационные возможности «цифровой демократии» таят в себе и новые проблемы социально-философского плана.

Таким образом, в современном мире средства массовой информации являются не только инструментом информационно-коммуникационного воздействия, но и становятся важнейшим политическим институтом общества, который транслируя информацию, одновременно формирует общественное сознание. СМИ играют основополагающую роль в формировании и выполнении задач политики, поэтому данная тенденция позволяет определить СМИ в качестве системообразующего элемента политического процесса, где они исполняют функцию управления общественным сознанием.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / Д. Белл. – М., 1986.
3. Кириллова Н.Б. Медиакультура: теория, история, практика / Н.Б. Кириллова. – М.: Академический проект, 2009. – 496 с.
4. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г.М. Ма-

клюдэн. – М.: Кучково поле, 2011. – 464 с.

5. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева / М. Кастельс. – М.: Academia, 1999. – 640 с.

6. Никлас Луман. Реальность массмедиа / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского под ред. О.В. Кильдюшова. – М.: Праксис, 2005.

7. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. М., 1997. – №4. – С. 6-32.

REFERENCES

1. *Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija. Pod redakciej V.L. Inozemceva. M., Academia, 1999, 640 (in Russ).*

2. Bell D., *Social'nye ramki informacionnogo obshhestva. Novaja tehnokraticheskaja volna na Zapade. M., 1986 (in Russ).*

3. Kirillova N.B., *Mediakul'tura. teorija, istorija, praktika. M., Akademicheskij proekt, 2009, 496 (in Russ).*

4. Makljuven G.M., *Ponimanie Media. Vneshnie rasshirenija cheloveka. M., Kuchkovo pole, 2011, 464 (in Russ).*

5. Kastel's M., *Stanovlenie obshhestva setevyh struktur. Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija. Pod redakciej V.L. Inozemceva. M., Academia, 1999, 640 (in Russ).*

6. Niklas Luman., *Real'nost' massmedia. Per. s nem. A.Ju. Antonovskogo Pod red. O.V. Kil'djushova, M., Praksis, 2005 (in Russ).*

7. Inghart R., *Postmodern, menjajushhiesja cennosti i izmenjajushhiesja obshhestva. Polis. M., 1997, 4, 6, 32(in Russ).*

ӘОЖ 343.98

Р.А. ОРСАЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ ЖАСӨСПІРІМ ӨМІРІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Мақалада отбасының жасөспірім тәрбиесінде алатын орны қарастырылған. Сондай-ақ жасөспірімдердің қылмыстық құқық бұзушылыққа бару себептері мен алдын алу жолдары сараланған. Сонымен қатар құқық бұзушылықты ескеруде отбасының рөлі қарастырылған.

Түйін сөздер: отбасы, жасөспірім, қылмыстық құқық бұзушылық.

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА

В статье рассматривается роль семьи в воспитании ребенка. Также рассматривается причины правонарушений подростков. Рассматривается роль семьи в профилактике правонарушений подростков.

Ключевые слова: семья, подросток, правонарушение.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE UPBRINGING OF THE CHILD

The article discusses the role of the family in the upbringing of the child. Also examines the causes of juvenile misbehavior. Examines the role of family in preventing juvenile delinquency.

Keywords: family, teenager, offense.

Бала – болашақ, бала – ертеңгі күннің тізгіншісі. Бала – қуансаң қуанатын, мұңайсаң мұңаятын, жақсы-жаманды өзінің бойына «жинақтайтын», оңы мен солын жетік түсінбеген кішкене «мемлекет». «Мемлекет» деуіміз артық айтылмаған болар. Олай деуге себеп, бала – көрген-білгенін бойына жинап, ойына түйіп, өзінше баға беретін, өзінше қорытынды жасап, санасында саралайтын тұлға. Сол саралау оның бойында болашаққа, өзін қоршаған ортаға белгілі бір пікір қалыптастыратын түйін іспетті десек, артық айтқандық болмас.

Баланың адам болып қалыптасуы, ең алдымен, отбасыға байланысты. Отбасы бала өмірінің жағдайын тудыратын, реттейтін орта болғандықтан, ол әртүрлі таңданыс пен өкініштердің қайнар көзі ретінде жат қылықтардан жирендіретін, дұрыс жолға бағыттап, басқаратын күш, өмірдегі тірек және де алғаш тәрбиелік орта болып табылады.

Көптеген өмірде болып жататын жағдайлар құқық бұзушы балалар мен олардың ата-анасын бақылағанда, отбасы жағдайының жалпы келеңсіз жақтары, жанұя тәрбиесінің бұзылуы, баланың жанына қатты әсер еткенін, оның тәртіп жағынан құлдырап, құқық бұзуға дейін әкелгенін дәлелдеп берді.

Жанұя тәрбиесінің жеткіліксіздігі кейбір жеке ата-ананың кінәсінен емес, қайта жанұя жағдайының әртүрлі сәттерінің әсер етуінің жиынтығына байланысты: жанұя санында, материалдық-әлеуметтік және мәдени әлеуметтік; жанұя мүшелері арасындағы қарым-қатынасқа.

Жанұя тәрбиесінің бала өміріне өзіндік өрнекті із салуы, оның мінез-құлқына, жалпы тәртібіне өзгеріс әкелуі – жанұяның толық болмауы. Педагогикалық тәжірибелер мен бақылаулар көрсеткендей, баланың тәрбиесі мен қалыпты дамуы үшін толық жанұя қажет, яғни баланың әкесі мен шешесіне мейірімділікпен, сыйластықпен қарауы үшін толық жанұя ауадай қажет.

Құқық бұзушылыққа, ішімдікке, темекі тартуға ерте жастан әуестенген жасөспірімдердің көпшілігі жарты жанұядан шыққандар екен.

Көптеген толық емес жанұяда тәрбиелеу тек ананың немесе әкенің үлесіне тиетіндіктен, тәрбиелеудегі барлық ауыртпалық соған ғана түседі. Соның нәтижесінде жанұяда педагогикалық талаптар мен тәрбиелік шаралардың құлдырауы пайда болып, жасөспірімге деген әлеуметтік бақылау төмендейді.

Бұл әсіресе, көп уақытын жұмыста өткізетін, жалғыз анасы бар жанұя жағдайынан айқын сезіледі. Анасы жұмыста болғандықтан жасөспірім үнемі

өзімен-өзі қалады. Олай болса, оған анасының көңіл бөлмеуі, уақытының аз болуы, болса да, шаршауы қатты әсер етіп, қандай жұмыс болса да, ол бала өзіне уақытында көмек беретін адамды таба алмайтын дәрежеге жетеді.

Жасөспірімдердің құқық бұзуына қатты әсер ететін тағы бір жағдай – ата-ананың ажырасуы. Ата-ананың ажырасуы оның іштей қатты күйзелісіне, сабаққа деген ықыласын жоғалтуына алып келеді.

Жанұя құрамының өзгеруі, жанұяның ішіндегі ауыр қарым-қатынас, ара-тұра болып қалатын айқай-шу баланың бүкіл өмірін өзгертіп, нәтижесінде тез ашуланғыш болуын, тәртібінің нашарлауын, жүйке жүйесінің өзгеруін, мінезінің ашуланғыш болуын қалыптастырады.

Жанұяда орнаған жағдай, ата-ананың ажырасуы осылайша жасөспірімдерді қатты күйзелтеді. Ата-ананың некесінің дұрыс болмауы, олардың бір-біріне реніші, күнделікті ұрыс, төбелес – баланың дамуына өз әсерін тигізбей қоймайды. Мұндай жағдайда бала ата-ананың қайсысы дұрыс айтып тұрғанын, қайсысын қолдау керектігін білмей дағдарады. Оған себеп, ата-анасының әрқайсысы өздерінікін жөн санайтындығы. Бұндайды көрген бала ата-анаға деген махаббатын жоғалтып, немқұрайлы қарауды дағдыға айналдыра бастайды. Осыдан барып, олардың бойында өзін қорғау формасы ретінде сөз айтқан адамға тіке жауап беру, өшпенділік, мінез көрсету секілді әдеттер пайда болады. Көптеген жасөспірімдер үйде аз болуға, ата-анасымен, туыстарымен кездесуден қашуға бейімделіп, жалғыз күй кешеді. Бұндай балалардың елдің ықпалына тез көніп, құқық бұзу жолына тез түсетіні сондықтан.

Жанұядағы келеңсіз жағдайлар одан кейін мектепте де өзіне жақын адамдармен қақтығысқа түсуіне алып келеді, бұл баланы одан әрі қатайта түседі. Аяғында мұндай балалардың сабағын тастап, жаман жолға түскен топ балалармен достасып, сол топқа кіруге мәжбүр болады, олардың 60% осылайша құқық бұзу жолын таңдайды.

Ажырасу кезінде ата-ана баланы бөлуге дейін барады, анасы өзіне тартса, әкесі өзіне тартады. Екеуін де қимаған бала дел-сал күйге түсері сөзсіз. Немесе ата-анасы айырылысып кеткеннен кейін жанұяда жаңа жанұя мүшелері пайда болады, яғни әкесі, шешесі, балалар.

Жасөспірім жаңа жанұя құқықтары мен құндылықтарын бірден түсіне алмай, өзін де сол ортаға бейімдей алмай күйзеледі, оған себеп, оның санасынан туған анасының немесе әкесінің оған деген мейірімі кетпей, ұмыта алмауы. Сондықтан да ол жаңа жанұя мүшелеріне сенімсіз көзқараспен қарап, олардың өтінішін, талап-тілектерін тыңдамай, қандай да болса тәрбиелік шараларға наразылығын білдіреді.

Жасөспірімдердің көбі жаңа ата-анасының тәрбиесіне үзілді-кесілді қарсы шығады. Қалай болса да, өзінің дұрыс істегенін дәлелдеуге тырысады, сөйтіп,

бірбеткейлігімен, мінез көрсетуімен жаңа ата-анасымен ұрсысуға дейін барады [3, 4].

Жанұяда орнаған жайсыз жағдай баланың үйден кетіп, кезбелікке түсуіне жол ашады. Кезбелікке түсіп, ұзақ жол жүрген, тамақ ішкісі келген баланың неге болса да ілесіп кетуі ықтимал. Олардың ересектер ықпалына тез еруі, қоғамға жат әрекет істеумен шұғылданатын топтарға кіруі, ұрлық істеуі, адам тонауы, бір сөзбен айтқанда, құқық тәртібін бұзуын осы кезде жүзеге асырады.

Көп жағдайда ата-ана баласының үйден кетіп қалғанын білдірмейді. Ол жайында мектеп басшылығына айтумен шектелетін ата-аналар да баршылық. Олар баланың үйден кетіп қалғанын, кезбелікке түскенін ең алдымен мектепке емес, құқық қорғау орындарына хабарлауы керек екенін ойламайды.

Жалпы, құқық қорғау органдарына үйінен аз мерзімге кетіп, қайтып оралған балалардың әрекеті белгісіз күйінде қалады.

Жасөспірімдердің жай-күйін көп зерттеген В.К. Андриенко құқық бұзушы жасөспірімдердің неліктен құқық тәртібін бұзатындықтарының себебін ашуға ниеттенген еңбегінде, оған бірден-бір себеп болатын жанұя атмосферасы екенін атап өтті. Ғалымның пікірі бойынша, құқық бұзушы балалар мен педагогикалық тәрбиеге көнбейтін жасөспірімдердің 68%-ы жанұяда жағдайы келмегендіктен, үйінен қашуға мәжбүр болған. Ал 56% жасөспірім жанұя тәрбиесінің жеткіліксіздігі мен жанұядағы қалыптасқан ауыр жағдайға байланысты құқық тәртібін бұзып, қоғамға жат әрекет істеген [1].

Ғалым Н.И. Озерский «Ата-ана айырылысуының кәмелетке жасы толмағандар құқық бұзушылығына әсері» деген кітабында айырылысудың көбеюі балалар құқық бұзушылығының өсуіне тікелей қатысы бар деп атап көрсетті [6].

Материалдық-әлеуметтік жағдайдың жанұяда жоғары дәрежеде болуы баланың жан-жақты дамуына жол ашады. Бұған керісінше тұрмыс жағдайының жетіспеушілігі баланың әлеуметтік ортамен байланысын қалыптастыруын төмендетіп, тәртібіне, өсуіне зиянын тигізеді.

Көптеген тәжірибелер көрсеткендей, көптеген ата-ана бала тәрбиесіне аз көңіл бөледі. Көптеген ата-ана мектепке бармайды, сондықтан баласынан сынып жетекшісі мен пән мұғалімдерімен қарым-қатынасын, баласының қалай оқып жүргенін, оқу үлгерімін сұрамайды. Енді бір ата-аналар мұғалімдерге құрметпен қарамайды, оған қоса бала тәрбиесімен мектеп айналысады деп есептейді.

Ешкімнің бақылауынсыз қалған балаға бұл әрекеттер үйреншікті әдетке айналғандықтан, ол бірте-бірте ата-ана бақылауынан мүлдем кетеді. Ата-ана бақылауынсыз күй кешкен баланың тағы да құқық бұзуына себеп болар жағдай осындайдан туындайды десек, артық айтқандық болмас.

Бірталай жанұяда сабақ қарауға, белгілі бір іспен айналысуға жағдай жоқ.

Нақты сабаққа дайындалатын орынның жоқтығы, қажетті оқу кітаптарының болмауы, көркем әдебиет, дене тәрбиесімен айналысатын қажетті спорт құралдарының болмауы да баланың бос уақытын көбейтіп, бос жүріске түсіріп, жаңа достар табуына, олардың ықпалымен құқық бұзуына себепші болады.

Біздің арнайы жүргізген анкеталық сұраққа жауап берген (163) баланың 51-і 10-12 жастағы қыз бала, 112-і 10-13 жас аралығындағы ұл балалар. Олардың барлығы жасы толмағандар ісі жөніндегі комиссияда есепте тұрғандар, анкета сұрақтары олардың құқық бұзуға неліктен барғаны, жанұя жағдайы, бос уақытында қандай жұмыспен айналысатындығын қамтыды. Анкеталық сараптама көрсеткендей, олардың 32,4%-ы жайсыз тұрмыстық жағдайда (бір бөлмелі пәтерде, жатақханада) тұрғандықтан, сабаққа дайындалуға мүмкіндік болмаған. Оған қоса, ата-аналары ішкендіктен, олардың арасындағы жанжал, төбелес қатты әсер етіп, көбінесе көше кезуге құмар болған. Бұл олардың құқық бұзуына себепші болған.

Ата-анасынан уақытында көмек алмау (ата-ананың білімінің жеткіліксіздігі, педагогикалық жағынан сауатсыздығы, мәдениетінің төмендігі, бала тәрбиесінен саналы түрде бас тартуы) және қажетті көңіл бөлудің, мейірімділіктің, аялаудың жоқтығы бірте-бірте жанұя мен мектептен алыстауы (мектеп бітіруге 4 немесе 3-2 жыл қалғанда мектепті тастап кету) қалыптасады. Осылайша, бала жанұя мен мектепті топтасқан кездейсоқ балалар ортасымен алмастырады.

Олай болса, мәдениетінің төмендігі мен білімінің жоқтығы, кейбір ата-ананың «педагогикалық жағынан сауатсыздығы», олардың жат қылықтары баланың бойында кері әдетті қалыптастырып, құқық бұзуға себепші болады.

Ата-ананың ішімдікке әуес болуы, дұрыс тәрбие бере алмауы, тұрмысқа бейімдеп өсірмеуі, кейде ішімдікке өзі үйретуі, қылмыстық құқық бұзушылыққа итермелеуі баланың оған деген сыйламаушылығын қалыптастырады.

Жасөспірімдер жайлы көп қалам тербеген белгілі ғалым В.К.Андреев өз зерттеулерінде баласының тағдырына жауапсыздықпен қараған 70% ата-ананың үнемі ішкенін, 20%-ның қалай болса солай тәртіпсіз өмір сүргенін дәлелдеп, 65% жанұяның ата-анасы үнемі өзара төбелескен, ұрсысқан, жанжалдасқанын ашып көрсеткен. Мұндай жанұяда балағаттау, қорқыту, төмендету орын алып, баланы қатты жазалау қоса жүрген. 82% бала ата-анасының бақылаусыз, мейірімін көрмей өзімен-өзі күн оздырған.

Біздің бала тағдырына қалай қарайтынын білу мақсатында жүргізген зерттеулерге қатысқан 165 жанұяны алсақ, осы жанұяның басым көпшілігі ішімдікті жанына серік еткен. Күн сайын жанжалдасатын жанұя – 47%, баланы ұрып-соғу, балағаттау – 67% орын алса, үнемі ішкен ата-аналар – 65%, баланы бақылаусыз қалдырып, өз қара басын ойлаған ата-ана 41%-ды көрсетті.

Ұзақ уақыт баланың небір жат қылықтарымен көрінуімен қоса, аяусыз

жазалануы оны мейірімділіктен гөрі өшпенділікке әуестендіретіні сөзсіз. Осыдан барып, өзін ренжіткен баланы үнемі ұрып-соғуы, бұзақылық көрсетуі орын алып, ол оп-оңай құқық бұзушы бала болып шыға келмесіне кім кепіл.

Кейбір ата-ана кері әрекеттерімен баласы көзге түсе қалса, оны жазалауға, күш көрсетіп, басып тастауға ұмтылады. Бұндай балалар ата-анасына дәл солай жауап беруге тырысады да, соңынан үйінен қашып кетеді.

Бұндай балаларға тән нәрсе – қандай болмасын тәрбиелік шараға қарсыласудың қалыптасуы. Оларға мұғалімге сенбеушілік, жауласушылық және барлық ересек адамға, ата-анасына, жақындарына деген сый-ламаушылық тән.

Осы орайда А.С. Макаренконың ата-аналарға: «Өздеріңнің балаларыңды тәрбиелемес бұрын, өздеріңнің тәртіптеріңді тексеріңдер», – деген аса ойлы пікірін айтпасқа болмайды.

Жоғарыда айтып кеткендей, жанұяның толық болмауы бала өміріне өз ізін салмай кетпейді.

Отбасы мен отбасында тәрбиеленіп жатқан жасөспірімдер жайлы К.Е. Игошевтің зерттеулері туған ата-анасының біреуі жоқ (әкесі не шешесі) балалардың 91,2% – ұрлық, 76,2% – бұзақылық, 74,5% – тонау, 69,7% – денсаулыққа қасақана зиян келтіру сияқты қоғамға қауіпті әрекет жасағандары үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылғанын көрсеткен [2].

Бұл көрсеткіштер ата-ананың балаға деген бақылауының төмендігіне қоса, тәрбиеге көңіл бөлмейтінін, материалдық жағынан көмек көрсетпегендіктен, құқық тәртібін өрескел бұзғанын тағы да паш етсе керек.

Толық жанұяның болуы үшін ата-ана бір-бірімен айырылысып кеткеннен кейін де, бала тәрбиелеуді екеуі де өз міндеті ретінде қарағаны абзал. Баланың ары қарайғы тағдырына жауап беру – қоғам алдындағы, өз ар-намысы алдындағы ата-ананың міндеті.

Дамып өсіп келе жатқан баланың көзінше бір-бірін балағаттаған, тіл тигізген ата-ана кері әдеттерге үйретеді десек, бұл біздің ашқан жаңалығымыз болмас.

Кейбір ата-ана баласының оқуы мен демалуына жағдай жасауға жанталасады. Ата-ананың мұндай қадамы балаға масылдықты, бір сөзбен айтқанда, жатып ішер арамтамақты қалыптастырады, енді бір ата-ана баланы киімге құмарғып өсіреді, ал үшінші бір ата-ана баласының алдында қалай ұрлағаны немесе қоғам мүлкін қандай жолмен жымқыру жолын, істеген істерін «жайып» салады.

Бала ойына құқық бұзушылық әрекеттердің келуі ата-ананың өз баласының алдында беделді болмауы, өздерін тек жат әрекеттерімен көрсетуінен болса керек. Бұндай жанұяның балалары ата-ананың ақылын тыңдамауды әдетке айналдырады сөзсіз. Тыңдамау – жасөспірім бойында ата-анасына деген құрметтің

толық жоғалтқанын дәлелдегендей. Көптеген криминолог ғалымдардың (Е.І. Қайыржанов, Ө.С. Жекебаев) пікірі бойынша, құқық бұзушы жасөспірімдердің әке-шешесінің қарым-қатынасына, тәрбиесіне көзқарастарының төмендігін көруге болады.

Ал белгілі ғалым С.С. Остроумовтың жүргізген анкеталық сұрақтарына жауап берген балалардың 40% ата-анасына немқұрайлы қарайтынын білдірсе, 67%-ы қорыққандарынан ғана тіл алатынын, 40%-ы ата-анасынан ешқандай адамгершілікті көрмейтіндіктерін, 5%-ы ата-анасының тек біреуінен белгілі бір адамгершілікті, жауапкершілікті көретінін мойындаған. Ал бас бостандығынан айырылған немесе жасы толмағандар ісі жөніндегі инспекцияда есепке алынған балалардың 25%-ның ата-анасы үздіксіз ішкендер екен [6].

Сонымен, ата-ананың балаға қалай болса солай қарауы, оларға деген әке-шешелік жауапкершілігін сезінбеуі, ішімдікке салынуы, өзін қалай болса солай ұстауы, бәрі-бәрі жасөспірімнің құқық бұзуына жол ашады.

Жасөспірімнің құқық бұзуына себеп болатын тағы бір жағдай – қоршаған орта. Баланы қоршаған орта ретінде оның аулада, көшеде, мектепте қоршаған балаларды айтуға болады. Жасөспірімнің мінезінің өзгеруі – тәртіп ережесі мен өлшемін меңгеріп, өздерін қоғамның толық мүшесі санаған аздаған топ (референттік топ) әсерінің нәтижесі.

Мектептен тыс уақытта көптеген оқушылар ата-анасының қарауынсыз болғандықтан, бақылаусыз өмір кешеді. Бұндай баланың мектептегі сабаққа бармауы, немқұрайлылығы осы бақылаусыздықтан шығады деу, артық айтқандық емес. Сонымен қатар ондай балалар көбінесе сыныпта «қиын» балаға, тәрбиеленуі қиындық туғызатын балаға айналады.

Сондықтан баланың тәрбиесін басты назарда ұстап, балаға дұрыс бағыт-бағдар беру – кез келген ата-ананың міндеті. Бағыт-бағдар бала бойындағы сенімділікті арттырып, тура жол табуына жол ашары сөзсіз. Тура жол, автордың ойынша, ата-ана берген бағыт-бағдардың дұрыстығын дәлелдесе керек.

Мақала авторы жасөспірімдерді қылмыстық құқық бұзушылыққа итермелейтін негізгі себептерді қарастыра отырып, жүргізген сауалнама мен белгілі ғалымдар зерттеулеріне сүйеніп, жасөспірім санасын «тұмшалайтын» қоғамға жат әрекеттерге барудың алғы шарттарын ашуға ниеттенді.

Жасөспірімдер құқық бұзушылығын сөз еткенде, балалардың «барлығы сондай» деген жаңсақ пікір тумаса керек. Ата-анасының ғана емес, еліміздің мақтанышы бола алатын саналы да салиқалы ой қозғап, өз пікірі мен ойын еркін жеткізе білетін балаларымыз қаншама! Бұл жерде автордың айтпағы, құқық бұзушылық «жолын» таңдап, өмірдің өткелінен адасқан өркендердің «үйіріне» қайта қосылып, болашақтың тізгінін ұстар азамат болса деген ой. Ой

ой күйінде қалмас үшін қоғамға жат әрекетімен көзге түскен жасөспірімдерді тәрбиелеу, дұрыс ақыл-кеңес беру арқылы дұрыс жолға салу – бала тағдырына бей-жай қарай алмайтын кез келген азаматтың парызы болса, нұр үстіне нұр болар еді. Балалар бойында ертерек бой көрсететін жат девианттық мінез-құлықты ерте бастан анықтап, алдын алуға ниет етіп, сол ниет мақсат етіп қойылса, күн тәртібінен түспейтін мәселеге айналған жасөспірімдер мәселесі болашақта азаяры сөзсіз. Оған күдіктен гөрі үміт басымырақ деу, артық айтпағандық болар едік.

Балаға сенім арту да үлкен жауапкершілік. Жауапкершілік «жүгі» балаға осы сенім арқылы да артылса, жат мінез-қылықтарымен көрінген жасөспірімдердің бойындағы жат мінез бен жат қылықтардың да бірте-бірте жойыларына сенім бар. Сенім бар жерде жетістіктің де жүретіні белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Андреев В.К. Неблагоприятные условия семейного воспитания, способствующие к возникновению педагогической запущенности и правонарушений школьников / В.К. Андреев. – М., 1989. – С. 142.
2. Игошев К.Е. Опыт социально-педагогического анализа личности несовершеннолетнего правонарушителя / К.Е. Игошев. – М., 1987. – С. 75.
3. Нарыкбаев М.С. Подросток и закон / М.С. Нарыкбаев. – Алма-Ата, 1991. – С. 115.
4. Орлов В.С. Борьба с преступностью несовершеннолетних - меры уголовно-правового характера / В.С. Орлов. – М., 1978. – С. 65.
5. Кайржанов Е.И. Назначения по делам несовершеннолетних. В сб.: Вопросы борьбы с преступностью / Е.И. Кайржанов. – Алма-Ата, 1988. – С. 27.
6. Остроумов С.С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних / С.С. Остроумов. – М., 1990. – С. 49.

REFERENCES

1. Andreenko V.K., *Neblagoprijatija uslovii semejnogo vospitaniya, sposobstvujushhie k vzniknoveniju pedogogicheskoy zapushhennosti i pravonarushenij shkol'nikov. M., 1989, 142 (in Russ).*
2. Igoshev K.E., *Opyt social'no-pedagogicheskogo analiza lichnosti nesovershennoletnogo pravonarushitelja. M., 1987, 75 (in Russ).*
3. Narykbaev M.S., *Podrostok i zakon. Alma Ata, 1991, 115 (in Russ).*
4. Orlov V.S., *Bor'ba s prestupnost'ju nesovershennoletnih mery ugolovno pravovogo haraktera. M., 1978, 65 (in Russ).*
5. Kajrzhhanov E.I., *Naznachenija po delam nesovershennoletnih. V sb. Voprosy bor'by s prestupnost'ju. Alma Ata, 1988, 27 (in Russ).*
6. Ostroumov S.S., *Nekotorye voprosy izuchenija pravonarushenij sredi nesovershennoletnih. M., 1990, 49 (in Russ).*

УДК 81-115»18/19»

В.В. СВЯТЧЕНКО

Государственное высшее учебное заведение «Донбасский государственный педагогический университет», г. Славянск, Донецкая область, Украина

**ЯЗЫК КАК СИСТЕМА В СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ 20-х-60-х гг. XIX в.**

В статье представлен анализ системного характера языка в сравнительно-историческом языкознании 20-х-60-х гг. XIX в. Раскрыты взгляды на язык как на системное явление в трудах Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Гримма, А. Шлейхера, А.Х. Востокова.

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, системный подход к языку, лингвистическая реконструкция, фонетический закон.

**XIX Ғ. 20-60 ЖЖ. ТІЛ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ
ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖҮЙЕ РЕТІНДЕ**

Мақалада тіл салыстырмалы-тарихи тіл біліміндегі жүйе ретінде көрсетілген. Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм, А. Шлейхер, А.Х. Востоковтың еңбектерінде тілді жүйелі құбылыс тұрғысынан қарастыратын көзқарастар зерттелген.

Түйін сөздер: салыстырмалы-тарихи тіл білімі, тілге қатысты жүйелі көзқарас, лингвистикалық реконструкция, фонетика заңы.

**LANGUAGE AS SYSTEM IN COMPARATIVE
HISTORICAL LINGUISTICS OF THE 20-s-60-s XIX century**

The article presents an analysis of the systemic nature of the language in comparative-historical linguistics of the 20-s-60-s XIX century. The views on the language as a systemic phenomenon in the works of F. Bopp, R. Rask, J. Grimm, A. Schleicher, A. Vostokov are disclosed.

Keywords: comparative-historical linguistics, comparative-historical method, language as a system, systemic approach to language, genetic identification of facts, linguistic reconstruction, phonetic law.

Вопрос изучения лингвистического наследия прошлого занимает видное место в современном языкознании. Актуальность такого изучения обусловлена необходимостью выявить утверждения, которые сохранили значимость для языкознания XX-XXI вв.

В первой четверти XIX в. зарождается сравнительно-исторический метод, в его недрах формируется представление о языке как о динамической системе. В течение XIX в. этот тезис углубляется.

Системный взгляд на язык формирует представление о ней как о множестве взаимосвязанных языковых элементов, образующих определенное един-

ство и целостность. В концентрированной форме языковую систему характеризует совокупность языковых единиц; за счет структурных отношений между элементами образуется уровневое строение языка. В языковой системе каждый компонент существует не изолированно, а только в противопоставлении другим компонентам этой системы. Именно его место в языковой системе определяет его значимость, релевантность к реализации функций языка, общую роль в системе. Понятие системы языка базируется на взаимозависимости ее элементов. Системные отношения входят в элементы системы, образуя качественную их характеристику. Нередко именно отличие системных отношений является единственной основой различения и самих элементов.

Если исходить из того, что системность является одной из важнейших характеристик языка, следует констатировать актуальность исследований, предметом которых является именно системный характер языка в интерпретации научных направлений и школ. Это в полной мере относится к представителям компаративистики 20-х-60-х гг. XIX в. Труды по лингвистической историографии свидетельствуют о том, что исследователи указанного периода определяют систему как некий целостный материальный или идеальный объект, состоящий из элементов, которые являются неразложимыми в рамках данной системы и находятся в тех или иных взаимосвязях и взаимоотношениях. Важнейшими свойствами системы считают целостность и дискретность. Весомые результаты в познании системных свойств языка лингвистическая историография связывают со сравнительно-историческим языкознанием. В его рамках распространился взгляд на язык как на системное явление [1].

Осмысление языка прямо ведет нас к рассмотрению его устройства, организации, в «конструкции механизма», или, как принято говорить, к анализу ее структуры и системы в целом [2]. Правда, сами термины и понятия «структура» и «система» применяются в языкознании по-разному.

Как отмечает Глущенко, язык относится к вторичным материальным системам. Как ведущее выступает понятие системы, которому иерархически подчинено понятие структуры [1].

Лингвисты исследовали единицы фонологического уровня языка. Для языкознания XIX в. это определенным образом стало традицией. Именно в выявлении фонетических корреспонденций и в их регистрации языковеды подошли к изучению системных характеристик языка, хотя и в сравнительно ограниченной области языковых явлений [3].

В лингвистической историографии получила определенное распространение точка зрения, согласно которой для сравнительно-исторических исследований 20-х-60-х гг. XIX в. был характерен асистемный подход к языку [1].

В первой половине XIX в. якобы только В. Гумбольдт понимал систем-

ный характер языка. К идее системности лингвисты вернулись благодаря трудам И.А. Бодуэна де Куртене и Ф. де Соссюра [4]. В этом плане иногда противопоставляют историческую фонетику и историческую фонологию. Подобные идеи развивают авторы, которые разделяют концепции, выдвинутые в истории языкознания, на «синтезирующие» и «аспектирующие». Системный подход к языку был произведен в рамках синтезирующих лингвистических концепций [1].

Это положение оспаривает В.А. Глущенко [1]. Утверждение, согласно которому классическая компаративистика рассматривала языковые явления вне системы, противоречит реальным фактам: открытие в общеиндоевропейском праязыке различных рядов гуттуральных согласных означает открытие системных языковых явлений [5].

Глущенко отмечает, что системная трактовка фонетических явлений в истории отразилась в реконструкции фонетических законов. Термин «фонетический закон» ввел Ф. Бопп [1]. Этот термин закреплен в языкознании именно «за фиксацией звукового перехода, которая происходила в прошлом при определенных условиях» [6].

В начале XIX в. языковеды Европы уже знали, как относиться к различному, накопленному веками языковому материалу, закономерностям и исключениям, которые стали получать четкое историческое объяснение. Один язык и его явления стали объясняться фактами родственных ему языков [7].

Первым ученым, приступившим к созданию сравнительной грамматики на основе сближения между санскритом и языками Европы, был немецкий языковед Франц Бопп (1791-1867).

Заслугой Боппа является то, что он сумел на основе материала родственных языков построить общую теорию. При сравнении окончаний глаголов он выяснил, что в индоевропейских языках есть не только отдельные подобные явления, но и целая система соответствий, а также существует целое единство грамматической системы [8; 9].

Присоединяясь к индийским грамматистам, Бопп имел предположение, что слова сначала происходили от односложных корней. Одни корни были глагольными (*as* «быть»), другие – местоименными (*ta* «тот»). От первых, по его мнению, образовались глаголы и существительные, от вторых – местоимения и частицы. Ученый также ошибался в оценке санскрита как древнейшего языка из системы индоевропейских языков. Изменения после распада индоевропейского праязыка он считал постепенным упадком.

Бопп обращался к анализу индоевропейских флексий, что имело важное значение для сравнительно-исторического языкознания, потому соотношение в системе флексий является гарантией родственных отношений между языками [8].

Независимо от Боппа сравнительно-историческое изучение индоевропейских языков начал Расмус Раск (1788-1832).

Отдельные закономерности в развитии германских согласных были открыты именно Раском, но Якобу Гримму (1785-1863) принадлежит заслуга в систематизации накопленных фактов и представлении их как определенного комплекса взаимосвязанных явлений, что, на наш взгляд, является проявлением системного подхода к языку.

В 1811 году Раск говорит и о законе изменения согласных звуков [10; 11]. Следует заметить, что эти переходы замечали и раньше, но никто и никогда не занимался их разработкой, не говоря уже о том, чтобы понять закон, который лежит в их основе. Не понял его и Раск. Для него малейшей и неделимой основой языка выступало слово, основой компаративистики – грамматика; и поэтому фонетические изменения просто не привлекли его внимания, а решающий шаг так и не был сделан [12].

Целый комплекс изменений согласных, которые произошли в германских языках, получил в германистике название первого германского передвижения согласных, или закона Раска-Грима [там же, с. 197].

В германистике существуют различные гипотезы относительно последовательности передвижения одних рядов индоевропейских согласных в другие (относительно хронологии этих переходов).

Ученые пришли к выводу, что система праиндоевропейских смычных согласных в прагерманском языке передвинулась на одну ступень.

Индоевропейские смычные *bh*, *dh*, *gh* перешли в соответствующие взрывные *b*, *d*, *g* (в начальной позиции, потом – в средней и конечной). Напр., индоевроп. **bher-* – гот. *bairan* «нести»; индоевроп. **uegh-* – гот. *ga-wigan* «двигаться»; индоевроп. **ghostis-* – гот. *gasts* «гость»; фр. *frere* – англ. *brother*, древнегреч. *methu* – англ. *mead*, древнегреч. *khen* – англ. *goose*, древнегреч. *thermos* – англ. *warm* [13; 11].

Индоевропейские смычные звонкие неаспированные *b*, *d*, *g* в германских языках перешли в глухие смычные *p*, *t*, *k*. Напр., индоевроп. **duwo/dwo-* – гот. *twaī* «два»; индоевроп. **dheubos-* – *diups* «глубокий»; лат. *labor* – англ. *sleep*; фр. *dix* – англ. *ten*; лат. *gelare* – англ. *cold*; древнегреч. *gune* – англ. *queen* [там же].

Индоевропейские смычные глухие *p*, *t*, *k* в германских языках перешли в глухие щелевые *f*, *p*, *h*. Напр., индоевроп. **nokt-* – гот. *nahts* «ночь»; фр. *que* – англ. *what*; древнегреч. *pod* – англ. *foot*, рус. *пять* – англ. *five*, фр. *trois* – англ. *three*, лат. *capio* – древнеангл. *hebban*. Это правило действовало в совпадениях *sp*, *st*, *sk*, *sk^w* [там же].

Главным следствием открытия Раска – Грима для современников стало окончательное доказательство принадлежности германских языков к индоевро-

пейской языковой семье.

Кроме того, слово перестало быть единым и неделимым элементом языка, но «распалось» на составляющие звуки. Фонетические исследования, которые ранее считались второстепенными и проводились от случая к случаю, заняли свое место рядом с грамматикой и морфологией. Родилось понятие фонетического закона, объединявшего внешне различные случаи в единую систему перехода.

До середины XIX в. сравнительно-историческое языкознание активно развивалось. Прежде всего, произошло значительное накопление фактического материала. Языковеды уже не ограничивались материалом германских, романских языков, древнегреческим и санскритом. Впервые объектом изучения стали такие языки, как иранские, балтийские, армянский, начали развиваться славистика и кельтология. Сравнение в трудах компаративистов стало более надежным. Параллельно с расширением материала шлифовался метод.

В то же время научный и общественный климат эпохи заметно изменился. Завершилась история классической немецкой философии, с которой были тесно связаны теоретические построения В. фон Гумбольдта и других ученых. На смену философским теориям пришел интерес к конкретным фактам. В то же время бурно развивались естественные науки, особенно биология.

Натуралистическое направление в лингвистике возникло в рамках сравнительно-исторического языкознания в первой половине XIX в. и распространило принципы естественных наук на изучение языка и речевой деятельности в трудах Августа Шлейхера (1821-1868) [14; 7].

Шлейхер был первым языковедом, который попытался реконструировать индоевропейский праязык как систему форм, ученый сыграл важную роль в разработке методики реконструкции систем древнего языка. Он установил различие между генетическим родством языков и типологическим сходством [15].

Рассматривая взаимоотношения индоевропейских языков как результат исторического развития, Шлейхер создает теорию «родословного дерева» индоевропейских языков в виде расщепления и дальнейшего развития, начиная с праязыка. По его теории, индоевропейский праязык (Ursprache) в доисторический период распался на две группы праязыка – северноевропейскую (славяно-германскую) и южноевропейскую (арио-греко-итало-кельтскую), что также навеяло биологическими концепциями [7, 16, 17, 18, 19].

По мнению ученого, главной задачей сравнительной грамматики индоевропейских праязыков является восстановление реального праиндоевропейского языка в том самом виде, в каком он некогда существовал – его лексики, грамматических форм и т.д. Занимаясь этой реконструкцией, Шлейхер написал басню на таком языке «Avis akvasas va» («Овца и кони»). Отметим, что основой для

реконструкции явился санскрит [20].

Праязык Шлейхер не восстановил, что вполне естественно, так как, с одной стороны, праязык, даже если он и был, функционировал длительное время, а потому обязательно развивался и изменялся; с другой стороны, носители этого праязыка расселялись на новых территориях, что неизбежно приводило к распаду его сначала на диалекты, а потом на их базе возникали новые языки [8].

Но поставив перед собой невыполнимую задачу, ученый внес большой вклад в развитие компаративистики, выработав систему законов звуковых соответствий, которые остаются в силе до нашего времени.

Лингвист был первым, кто пытался установить как фонетические законы, действующие в пределах данного языка, так и общие законы языка. Шлейхеровская реконструкция индоевропейского праязыка уже предполагает всевластие лингвистических законов. Но сама трактовка этих законов Шлейхером не могла быть принята следующим поколением компаративистов, хотя убеждение в исключительной важности фонетических законов стало в 70-80 гг. XIX в. общим тезисом младограмматического направления в сравнительно-историческом языкознании [там же].

Напр., в результате закономерных фонетических изменений лат. *patrem* превратилось в фр. *pere*, лат. *matrem* – фр. *mere, fratrem* – фр. *frère* [18].

Изучение работ ученых указанного периода позволяет сделать вывод о том, что в плане применения приемов и процедур сравнительно-исторического метода для них характерно преобладание приема генетического отождествления фактов над процедурой лингвистической реконструкции [1, 21, 22]. Именно в выявлении фонетических корреспонденций и в их регистрации языковеды подошли к определению системных характеристик языка, хотя и в сравнительно ограниченной области языковых явлений [21]. Открытие Александром Христофоровичем Востоковым (1781-1864) носовых и редуцированных гласных в общеславянском языке благодаря сравнению кириллических юсов и еров с носовыми гласными современного польского языка в генетически тождественных морфемах является проявлением системной интерпретации языковых явлений [1]. Сопоставление фактов мертвых языков с фактами живых языков и диалектов было абсолютно новым и оригинальным, этот подход позднее стал достоянием всей сравнительной грамматики.

Востоков пишет: «Разность диалектов, существовавшая, без сомнения, в самой глубокой уже древности у разных поколений славянских, не касалось в то время еще до склонений, спряжений и других грамматических форм, а состояла большею частью только в различии выговора и в употреблении некоторых особенных слов» [23]. Ученый полагает, что «во времена Константина и Мефодия все племена славянские как западные, так и восточные, могли разуместь друг

друга так же легко, как теперь, например, архангелгородец или донской житель понимает москвича или сибиряка» [там же]. Следовательно, Востоков утверждал, что славянский праязык распался на диалекты, которые дифференцировались постепенно, увеличивался разрыв в грамматических системах, пока они не стали самостоятельными языками.

Для сравнительно-исторического языкознания первого периода было характерно стремление искать причины конкретных звуковых системных изменений в фонетическом окружении: объяснение фонетических законов были сведены к установлению фонетических условий, при которых они происходили [1]. Примером может служить определение Востоковым фонетических условий перехода $[e] > [o]$. По мнению ученого, такими условиями была позиция перед твердыми согласными и в конце слов: *мед* $[m'ed]$ > *мёд* $[m'od]$, *мое* $[m'aje]$ > *моё* $[m'ajo]$ [23].

Р.Ф. Брандт называл переход $[e] > [o]$ «законом Востокова» и отмечал, что это закон впервые был сформулирован в 1808 г. в книге И.М. Борна «Краткое руководство русской словесности», в которой Востоков разместил свои заметки о языке [24].

Термин закон Востокова получил достаточно широкое распространение, хотя и не стал общепризнанным.

В тех случаях, когда установить фонетических причины тех или других изменений было невозможно, ученые обращались к факторам аналогии. На роль аналогии указывал Востоков, который объяснял появление гласного *o* на месте этимологического *e* перед мягкими согласными (*несёте*) под влиянием форм *несём* [23].

Востоков утверждал, что славянский праязык распался на диалекты, которые дифференцировались постепенно, увеличивая разрыв в грамматических системах, пока сами не стали самостоятельными языками. На примере носовых гласных, развитии праславянских сочетаний *tj*, *dj*, *kt* перед гласными переднего ряда лингвист показывает характер системных звуковых соотношений в родственных языках и развитие различных сочетаний в разных языках и диалектах от одной предполагаемой формы к современным фактам [7]. Востоков стремился показать различные степени системного родства между сравниваемыми языками [10].

Как видим, системное понимание фонетических явлений отразилось также в реконструкции архетипов и фонетических законов. Ведь даже отдельный фонетический закон, взятый изолированно, предполагает системный подход к языковым явлениям, базируется на системном понимании фактов языка: многочисленные разрозненные фонетические явления подведены под ограниченное количество фонетических законов, то есть систематизированы [1].

Реконструкция в трудах компаративистов 20-х-60-х гг. XIX в. имела субстанциональный характер: ученые реконструировали субстанцию, материю языка. В фонетике это означает выявление артикуляционных признаков звуков-архетипов. Данную особенность можно рассмотреть на материале редуцированных гласных. Архетипы, реконструированные в студиях компаративистов, совпадают с рефлексам одного из дочерних языков. Так, наличие в части славянских языков взрывного, а в части – фрикативного звонкого заднеязычного согласного заставлял И.И. Срезневского предположить, что «оба звука для славянского языка одинаково древние, так же как одинаково древними являются два подобных звука – *к* и *х*» [25]. На этой основе ученый в своих трудах утверждал такую же древность звуков *дж* и *ж* как результата смягчения *g* и *γ* [1].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст.-20-і рр. XX ст.) / В. А. Глушенко; відп. ред. О. Б. Ткаченко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 222 с.
2. Березин Ф.М. Общее языкознание: учеб. пособие для студ. пед. ин-ов / Ф.М. Березин, Б.Н. Головин. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
3. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев. – М.: Наука, 1971. – 294 с.
4. Кубрякова Е.С. О понятиях языковой системы и структуры языка // Общее языкознание: внутренняя структура языка / отв. ред. Б.А. Серебрянников / Е.С. Кубрякова, Г.П. Мельников. – М.: Наука, 1972. – С. 8-91.
5. Звегинцев В.А. Структурализм в лингвистике / В.А. Звегинцев // Системный анализ и научное знание / отв. ред. Д.П. Горский. – М.: Наука, 1978. – С. 172-186.
6. Серебрянников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований // Общее языкознание: методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1973. – С. 34-104.
7. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций. Научное пособие / Л.П. Иванова. – К.: Освіта України, 2010. – 432 с.
8. Бопп Ф. О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германского языков / Ф. Бопп // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 31-33.
9. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого (извлечения) / Ф. Бопп // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 33-39.
10. Амирова Т.А. История языкознания: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.А. Амирова, Б.А. Ольховиков, Ю.В. Рождественский. – М.: Академия, 2005. – 672 с.
11. Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание / В.Н. Топоров // Языкознание: БЭС. – М., 1998. – С. 486-490.

12. Левицкий В.В. Основы германістики / В.В. Левицкий. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 528 с.
13. Раск Р. Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка / Р. Раск // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 40-51.
14. Алпатов В.М. История лингвистических учений: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.М. Алпатов. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.
15. Десницкая А.В. Понятие языкового развития и языковой истории в лингвистической концепции Августа Шлейхера / А.В. Десницкая // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. – Л.: Наука, 1984. – С. 236-277.
16. Гримм Я. Из предисловия к «Немецкой грамматике» / Я. Гримм // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 56-67.
17. Шлейхер А. Компедий сравнительной грамматики индоевропейских языков (Предисловие) / А. Шлейхер // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 107-110.
18. Шлейхер А. Немецкий язык (Извлечения) / А. Шлейхер // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 110-116.
19. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке (Извлечение) / А. Шлейхер // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 116-122.
20. Шлейхер А. Басня, составленная А. Шлейхером на индоевропейском праязыке / А. Шлейхер // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 122.
21. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: учеб. пособие для студ. ин-тов / Н.А. Кондрашов. – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.
22. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнмаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В.А. Дыбо и В.К. Журавлева. – М.: Прогресс, 1987. – С. 453-493.
23. Востоков А.Х. Рассуждения о славянском языке (Извлечения) / А.Х. Востоков // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 1. – С. 52-55.
24. Брандт Р.Ф. Лекции по исторической грамматике русского языка. Фонетика / Р.Ф. Брандт. – М.: Университетская типография, 1892. – 146 с.
25. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка / И.И. Срезневский. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 16-81.

REFERENCES

1. Ghlushenko V.A., *Pryncypy porivnjajno istorychnogo doslidzhennja v ukrajinsjkomu i rosijjsjkomu movoznavstvi. 70i rr. XIX st., 20i rr. XX st., V.A. Ghlushenko, vidp. red. O.B. Tkachenko, NAN Ukrajin, In.t movoznavstva im. O.O. Potebni, Donecjk, 1998, 222 (in Uk).*
2. Berezin F.M., *Obshcee yazykoznanie, ucheb. posobie dlya stud. ped. In.ov, F.M. Berezin, B.N. Golovin, M., Prosveshchenie, 1979, 416 (in Russ).*
3. Solntsev V.M., *Yazyk kak sistemno strukturnoe obrazovanie, Vadim Mikhaylovich Solntsev, M., Nauka, 1971, 294 (in Russ).*

4. Kubryakova Ye.S., Melnikov G.P., *O ponyatiyah yazykovoy sistemy i strukturny yazyka, Obshee yazykoznanie, vnutrennyaya struktura yazyka, otv. red. B.A. Serebrennikov, M., Nauka, 1972, 8-91 (in Russ).*

5. Zvegintsev V.A., *Strukturalizm v lingvistike, Vladimir Andreevich Zvegintsev, Sistemnyy analiz i nauchnoe znanie, otv. red. D.P. Gorskiy, M., Nauka, 1978, 172-186 (in Russ).*

6. Serebrennikov B.A., *O tehnike sravnitelno geneticheskikh issledovaniy, Obshee yazykoznanie, Metody lingvisticheskikh issledovaniy, Otv. red. B.A. Serebrennikov, M., Nauka, 1973, 34-104 (in Russ).*

7. Ivanova L.P., *Obshee yazykoznanie. Kurs leksiy. Nauchnoe posobie, Lyudmila Petrovna Ivanova, K., Osvita Ukrainy, 2010, 432 (in Russ).*

8. Bopp F., *O sisteme spryazheniya sanskristskogo yazyka v sravnenii s takovim grecheskogo, latinskogo, persidskogo i germanskogo yazykov, F. Bopp, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, 1, 31-33 (in Russ).*

9. Bopp F., *Sravnitel'naya grammatika sanskrita, zenda, armyanskogo, grecheskogo, latinskogo, litovskogo, staroslav'yanskogo, got'skogo i nemetskogo izvlecheniya, F. Bopp, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, Ch. 1, 33-39 (in Russ).*

10. Amirova T.A., *Istoriya yazykoznaniiy, ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy, T.A. Amirova, B.A. Olkhovikov, Yu.V. Rozhdestvenskiy, M., Akademiya, 2005, 672 (in Russ).*

11. Toporov V.N., *Sravnitelno istoricheskoe yazykoznanie, V.N. Toporov, Yazykoznanie, BES, M., 1998, 486-490 (in Russ).*

12. Levycykij V.V., *Osnovy hermanistyky, V.V. Levycykij, Vinnycja, NOVA KNYGHA, 2008, 528 (in Uk).*

13. Rask R., *Issledovanie v oblasti drevnesevernogo yazyka, ili proiskhozhdenie islandskogo yazyka, R. Rask, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, Ch. 1, 40-51 (in Russ).*

14. Alpatov V.M., *Istoriya lingvisticheskikh ucheniy, uchebnoe posobie dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedeniy, Vladimir Mikhaylovich Alpatov, M., Yazyki slavyanskoy kultury, 2005, 368 (in Russ).*

15. Desnitskaya A.V., *Ponyatie yazykovogo razvitiya i yazykovoy istorii v lingvisticheskoy kontseptsii Avgusta Shleyhera, A. V. Desnitskaya, Ponimanie istorizma i razvitiya v yazykoznanii pervoy poloviny XIX veka, L., Nauka, 1984, 236-277 (in Russ).*

16. Grimm Ya., *Iz predisloviya k Nemetskoy grammatike, Ya. Grimm, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, 1, 56-67 (in Russ).*

17. Shleyher A., *Kompediy sravnitel'noy grammatiki indoevropeskiykh yazykov (Predislovie), A. Shleyher, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX-XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, Ch. 1, 107-110 (in Russ).*

18. Shleyher A., *Nemetskiy yazyk Izvlecheniya, A. Shleyher, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyakh, M., Prosveshchenie, 1965, 1, S. 110-116 (in Russ).*

19. Shleyher A., *Teoriya Darvina v primenenii k nauke o yazyke Izvlecheniya, A. Shleykher, Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkakh i izvlecheniyah, M., Prosveshchenie, 1965, 1, 116-122 (in Russ).*

20. Shleykher A., *Basnya, sostavlennaya A. Shleykherom na indoevropeyskom prayazyke*, A. Shleykher, Zvegintsev V.A. *Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkah i izvlecheniyah*, M., Prosveshchenie, 1965, 1, 122 (in Russ).

21. Kondrashov N.A., *Istoriya lingvisticheskikh ucheniy, ucheb. posobie dlya stud. intov*, N.A. Kondrashov, M., Prosveshchenie, 1979, 224 (in Russ).

22. Zhuravlev V.K., *Nauka o praslavyanskom yazyke: evolyutsiya idey, ponyatiy i metodov*, Birnmaum Kh. *Praslavyanskiy yazyk, Dostizheniya i problemy v ego rekonstruktsii*, Obshch. red. V.A. Dybo i V.K. Zhuravleva, M., Progress, 1987, 453-493 (in Russ).

23. Vostokov A.Kh., *Rassuzhdeniya o slavyanskom yazyke. Izvlecheniya*, A.Kh. Vostokov, Zvegintsev V.A. *Istoriya yazykoznaniya XIX, XX vv. v ocherkah i izvlecheniyah*, M., Prosveshchenie, 1965, 1, 52-55 (in Russ).

24. Brandt R.F., *Leksii po istoricheskoy grammatike russkogo yazyka. Fonetika*, R.F. Brandt, M., Universitetskaya tipografiya, 1892, 146 (in Russ).

25. Sreznevskiy I.I., *Mysli ob istorii russkogo yazyka*, I.I. Sreznevskiy, M., Uchpedgiz, 1959, 16-81 (in Russ).

UDC [130.2:572]:316.613.434

V. SLYUSAR

Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

INSTRUMENTS OF TRANSITION OF THE FORMS OF SOCIAL VIOLENCE

The article explores three forms of social violence: «mythical», «divine», and «rational». Such tools for the transition of these forms are analyzed in the article: provocation (when moving from «rational» violence to «mythical»), of the victim (from «mythical» to «divine») and legitimation (from «divine» to «rational»).

Keywords: violence, social violence, provocation, social stigmatization, legitimization.

ӘЛЕУМЕТТІК ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ АУЫСУ ФОРМАЛАРЫ

Мақалада әлеуметтік зорлық-зомбылықтың 3 формасы қарастырылады: «мифтік», «құдайлық» және «рационалдық». Форма деректеріне көшу үшін осындай құралдар талданады: итермелеу (рационалдық зорлық-зомбылықтан мифке көшу), құрбандарды стигмизациялау (мифтіктен құдайлыққа) және заңдастыру (құдайлықтан рационалдыққа).

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, әлеуметтік зорлық-зомбылық, итермелеу, әлеуметтік стигмизациялау, заңдастыру.

ИНСТРУМЕНТЫ СМЕНЫ ФОРМ СОЦИАЛЬНОГО НАСИЛИЯ

В статье исследуются три формы социального насилия: «мифическое», «божественное» и «рациональное». Анализируются такие инструменты перехода данных форм: провокация (при переходе от «рационального» насилия к «мифическому»), стигматизация жертвы (от «мифического» к «божественному») и легитимизация (от «боже-

ственного» к «рациональному»).

Ключевые слова: насилие, социальное насилие, провокация, социальная стигматизация, легитимизация.

In our previous studies we have analyzed the forms of social violence by proposing classification based on dominance of relevant philosophical elements in explaining the need for the usage of certain types of violence. There have been highlighted the «mythical» «divine» and «rational» forms of violence. «Mythical» violence is based on aggression, on monosyllables worldview mythologeme of a better alternative and simplified explanation of the current situation; «divine» - on the faith, here happens the sacralization of violence; «rational» – understanding by the objects of necessity and inevitability of violence [1: 2: 3]. According to social transformation processes «mythical» violence is directed at objection of specific social norms and rules, «divine» – at the integration of society based on the categorical perception of newly installed rules and regulations, and «rational» - at support of their legitimate means. In social transformations mutual transition of these forms is linear. These transitions are carried out in the form of jump and predict availability of appropriate tools of influence. We believe that these instruments are: a provocation during the transition from “rational” to “mythical”, stigmatization of victims – from “mythical” to “divine” and legitimacy - from “divine” to “rational” violence.

Provocation as a social action during actualization of the requirements for objection of certain social norms or rules, regardless of the subjects of violence – whether they are active members of certain social groups and communities or authorities, causing using methods of pressure, that carry a direct threat to life and health. In the philosophical sciences we can distinguish two approaches to the definition of the term. In the rationalistic philosophy provocation is understood as an action aimed at weakening of the control of mind over emotions, which leads to transition from social order to the chaos, and irrational - instrument of a breakthrough from the world of uniformity and regulations to the real existence and bright feelings [4, p. 11-12]. The aim of the provocation is to block or significantly limit the controlling authorities through calls to specific individuals through ridicule, insults, humiliation, ignoring of existing rules, as a result strong emotions appear at them. Provocation is a violation of social norms, which is intentional and is intended to involve the object into open conflict, at the same time it causes a reaction that discredits it in the eyes of third parties. At the individual level provocation encourages individual to the behavior (as to act so to inactivity), which is not peculiar to it in established by him system of social relations. At the social level it comes to objection of connections and relationships, it means that it is directed against the dominance of “rational” violence, against the existing social norms and rules, which subject of provocation is not able to change by itself. Actions of provoked object legitimize the use of tools of “mythical” violence

by this subject. If the subject acts as authority, provoked organizations appear in the mass consciousness as a threat to social stability, that allows to use methods of force to impact agents of change. If the government acts as the object of provocations, its actions may lead to loss of legitimacy.

Functionally provocation as a tool for transition from “rational” violence to the “mythical” is aimed to increase community of angry due to the inclusion of persons attached to the protests. G. Arendt defines the key reason for this, it is inclusion of hypocrisy, he actualizes the desire to “disrupt the hypocritical mask from the face of the enemy, to expose him and those devious machinations and manipulations, that allow him to rule without the use of violent means, that is to provoke actions of the authorities even under the threat that these actions will destroy you in order the truth came out “[5, p. 76]. Structural and systemic violence, that are inherent in “rational” violence, thanks to this desire, are concede to (as a result of provocation) direct forms, “true” image of power is formed in the public consciousness, that is the image of the institution, called to protect existing norms and rules, but which (hypocritically) takes a very different function. Firstly, provocation arises as a set of actions aimed at disclosing of the real functions performed by power, and, secondly, as the articulation of the need to change power, norms, rules even using violent methods. But provocation is not a part of “mythical” violence, but it is rather a an instrument of transition from “rational” to “mythical” because it has a short-term effect, while the mythmaking – long-term process. It explains the inefficiency of provocative actions under conditions of immaturity of “rational” violence, that is, under conditions of failure fixation of appropriate new attitudes in the legal system.

Provocation deprives the authorities of monopoly on the use of force, legitimizing this right by subjects of “mythical” violence. Thus, if an attack on law enforcement agents according the domination of “rational” violence is classified as a crime, as a result of provocation with the approval of “mythical”, such action in the public consciousness are classified as “necessary crime”, method of counteraction to “criminal authorities” and so on, later are justified as caused revolutionary expediency. On the other hand, the deliberate implementation of provocation by authority can be aimed at legalizing of the activities of relevant public organizations (patriotic, paramilitary, sport, specializing in martial arts, youth) and criminality. Typically, their main task is declared policing, assistance to security services to identify criminals and prevent crime, but unofficially their activities are aimed at intimidating of the protesters, creating a situation of dominance of fear and panic, leading to relegitimization of power.

To address the problem of stigmatization of the victims as an instrument of transition from “mythical” violence to “divine”, let us consider the definition of the role of violence in the mimetic crisis and sacred sacrifice to overcome it in the philosophical

heritage of R. Girard. He understands violence as a result of imitating structure of human desires. According to his theory of “sacrificial crisis” in the transition to a qualitatively new cultural and social system always comes social crisis. Its cause is “the loss of distinction between the unclean and purifying violence” [6, p. 68]. In the context of social transformations we can “sacrificial” crisis interpret as a period of transformation of “mythical” violence as an instrument of destruction of social norms and rules to which it is directed, to the violence for violence, to mutual violence. And although the “mythical” violence based on mythical thinking, which includes rational constructs, in this period, primarily, the impact on the emotional and volitional sphere is actualized. Such violence is characterized by intense mimetism that denies any possibility of its conversion into other forms without the intervention of external factors. The crisis is overcome through “sacrifice”. First aggravation of social processes leads to a “mimetic crisis”, the essence of which is the desire of all members of society to possess the same object. But during the sacrificial crisis the desire is focused on one object – on violence. It happens because in addition to the interaction between the subject and object of desire there is a third element – a rival, that is the subject, which is aware of another subject whose action is also directed to this place. Society moves to a state of universal competition, social relationships are formed on the principles of mutual violence that is overcome only in one way – by a unanimous sacrifice. Strengthening of mimetic desire and rivalries causes a mimetic crisis in which violence “all-against-all” as a threat to destroy the society spontaneously turns into violence “all-against-one”, thereby the unity of the community is recovering. The choice of victim is irrational, but it is always done with a particular set of alternatives that are fixed in the cultural code of society. So in historical perspective certain social groups are regularly the subject of persecution. Ritual practice of sacrifice received social expression, it fixes in elementary forms of recognition of ontological content of violence. And therefore, mankind has developed a strategy to prevent violence that occurs between the two subjects – focus on the third item. The unanimous violence against the victim requires significant unification, it means that social community members get a number of common features, a sense of identity. Then the process of sacralization of sacrifice occurs, violence separates from its carrier – people, and permeating all of their existence, becomes “divine”. The final act of approval of “divine” violence victim is recognition of his guilt, which focuses on itself all suspicions, tension and reprisals. Thus, during social transformations need to overcome the violence arises, which occurs in the approval of new laws, also search for relevant procedures occurs. The specificity of producing the image of responsible for the social crisis in the myths is providing to the victim the functions as object of violence, and transformation processes of the subject, ie, it restores, symbolizes and embodies the order.

One of the instruments of transition to implementation of “divine” violence is

a social stigmatization of victim, who receives public consciousness label “subject that carries out violence,” respectively, its activities also are stigmatized as violent, even if it is not so in the existing currently norms of the legal system of society. The main marker of stigmatization is “guilty”, at the same time mass consciousness is characterized by a lack of critical approach to establish the truth of proclaimed fact. Regardless of whether guilt is real or invented, it is made a significant exaggeration of it.

Drawing an analogy with sacrifice, it is possible to isolate specific feature of social stigmatization - misrecognition of role of violence in this process. If in the ritual sacrifice for the faithful act of violence against the victim is understood as a requirement of God or gods as the need to appease its / their anger, in the process of social stigmatization through produced in public consciousness installations, stereotypes, violence conviction (regardless of its form – physical, structural or systemic) in relation to certain social groups and communities is identified only as a force.

The point of transition from “divine” to “rational” violence is the legalization and legitimization of new rules and regulations, approval of new structures or relationships. As in the previous points, transition is conducted in the form of jump and affects the adoption of new legal acts which qualitatively change the system of social relationships. It can be adoption of the Constitution or amendments thereto, declaration, a memorandum of social solidarity or reconciliation and so on. Actually, the implementing of legislation is part of the process of approval of the authorities, the further implementation of which is possible only through violence, even as J. Bodin pointed out that sovereignty is formed by force and violence as major factors establishing of absolute power (*plenitudo potestatis*). But violence appears in a qualitatively different form – with mainstay of the conviction, addiction, coordination with existing rules in order to preserve status quo. Z. Freud, analyzing the relationship between law and power, replaces the term “authority” by “violence” and proves that, despite the law and violence are opposed, one evolved from the other [7, p. 275]. This is due to the necessity of combining many weak individuals against violence of one strong, right appears as authority of the community that keeps violent content in relation to any individual, but due to the nature it is implemented as the force of community.

Of course, legislation has a instantaneous nature, the procedure of entry into force of adopted new laws usually is clear, consistent and short. While acquiring legitimacy involves achieving social consensus perception of approved rules by large part of the population. G. Sholem, analyzing the work of F. Kafka “Process”, describes a stage of transition from legalization to legitimization of new social norms and rules as the stage on which the law “establishes itself, due to the fact that is valid (gilt), but does not means (bedeutet) “[8, p. 163]. In other words the law at this point is valid, but

devoid of meaning. The law may acquire social value, acquire legitimacy, confirming “rational” violence and lose it, giving to “mythical”. In the case of deprivation of legitimacy authority has to prove its own credibility by using physical force, that is quite resource intensive and causes increase in its resistance and self-organization. The history of the Soviet Union demonstrates attempts of legitimization of credibility of the Communist Party and the legalization of a new system of social relations. Thus, adoption of the Constitution in the USSR in 1936 involved the proclamation of the new socio-economic relations (socialistic) and the leading role of the Communist Party as governing core of state and public organizations. Of course, a large number of its provisions had democratic ideas, it recognized the equality of citizens in rights, but as practice of political life has shown, they had a declarative character. But the rejection by part of the population of the new content of social relations caused appropriate reaction of authorities – terror against the population. Prolonged use of physical force is not only wasteful, but also directed against the authorities [9, p. 58]. Therefore, the use of physical force in case of failure to reach goal (acquiring of legitimacy of the new rules) yields indirect forms of violence, the search for new social, legal and / or cultural patterns is occurred, then there is another act of legitimization. Thus, violence becomes an instrument of optimizing the social system: on the one hand, the threat of authorities to use physical violence finds no alternative in implemented changes, on the other – probable resistance actualizes the necessity for estimate a great cost of changes. This leads to finding a model that will be implemented and legitimized by least cost resources. Therefore, it should be noted that the adoption of the constitution described above was preceded by approved XV Congress of the CPSU (b) in 1927 The first five-year plan, adopted by the CPSU (b) Central Committee resolution about the increasing the pace of collectivization and dispossession from 5 January 1930, the content and conceptual principles of which formed part of its foundation.

Legalization and legitimization of new rules and regulations can be determined by one ways of preventing terrorism. But usually, these processes occur only after a certain stigmatization of social community, group as a common enemy, and therefore a new legal system, or rather amendments to existing include prohibitive regulations against “enemies”. So legalization and legitimization serve as not only the mechanism of combating terrorism, but as redirection of massive aggression from physical destruction of opponent to social coercion to exist in the system of new rules, where the last are deprived of a number of benefits, privileges and even rights and freedoms. But the operation of this mechanism reveals a direct correlation of the legal system from the main tasks, set before it by new ruling elite. As it was noted, one of the conditions of transition to a state of “war of all against one” and overcoming mimetic crisis is recognition of stigmatized “victim” of a new social role. In the case of its non-recognition, a new legal system performs the opposite function, fixing not how to prevent terrorism, but rather the total physical destruction of “enemies”. Particularly, exactly on terror as a punitive legal system functions Lenin emphasized during the

discussion of RSFSR Criminal Code “openly exhibit the fundamental and politically true (not only narrow legal) provision, which motivates the essence and the justification of terror, its necessity, its limits. The Court must not eliminate terror ... and to justify and legitimize it in principle, clearly, without hypocrisy and decorations” [10, p. 190].

In the history of mankind there are known facts, it concerns primarily the twentieth century, long dominance of “divine” violence and the transition to “rational” without legitimization the new legal system. This is primarily linked to political and social movements that received in the humanities collective name “fascism”. The violence of fascism, said J. Ortega y Gasset is not used for the establishment and imposition of law, but simply fills the cavity, replaces the lack of any legitimacy [11, p. 201]. On the one hand, in societies which established the ideology of fascism, violence and force substitute law, but on the other – fascism is not seeking to consolidate itself within the law because it is based not only on its own strength, but on weakness of other ideological movements. Thus, one could argue that this factor reveals the impermanence of fascist regimes, but we can see a significant duration of their existence, that social transformation actualizes necessity for strengthening the legal system, strengthening in society of “rational” violence, but inability of fascist regimes to suggest consolidating solutions for this leads to returning to the dominance of “mythical” violence and the search for alternative social and political movements. An important component of the legalization of new rules and regulations are theatrical publicity and their implementation. Let us agree with J. Ortega y Gasset, who, declaring that society is divided into those people who commands and who obey, stressed that “this obedience can be normal and prolonged only if someone from humble transfers inner piety right to rule” [12, p. 181]. Exactly pathetically organized adoption of legal acts, such as, for example, the Declaration of Independence, Constitution and / or amendments thereto, covenants, changes to laws, created in the public mind the illusion of participation and consensus.

Conclusions. Provocation directed against the dominance of “rational” violence to deny existing social norms and rules, which subject of provocation is not able to change by itself. But it through short-term effect is not part of “mythical” violence, but it is instrument of transition from “rational” to “mythical.” The most provocative event - a quick mean of destruction of values, that form the core of society, it is aimed at value confusion of individuals. Provocation aims to reveal the actual executable functions of government and articulate the need to change the last, as well as relevant rules and regulations with using violent methods Actions of provoked object legitimize the use of tools of “mythical” violence by subject. Provocation as a tool of transition from “rational” violence to the “mythical” which is aimed to increase community of angry by inclusion of attached to the protests persons . Provocation actually legitimizes the actions of agents of change, that the legal system can define as criminal.

“Mythical” violence is characterized by intensive mimetism, that firstly causes “mimetic crisis” (aspiration of all society members to possess by the same object,

the state of universal competition, social relationships are formed on the principles of violence to each other). And, secondly, any possibility of its conversion into other forms without the intervention of external factors is denied. The crisis is overcome by stigmatization of victims in the public consciousness, that leads to change of the dominant of violence from “all-against-all” to the violence “all-against-one”. It appears as prerequisite for further sacralisation of sacrificial, separation of violence from its carriers, recognition by the victim of its guilt, which focuses on itself all suspicions, tension and reprisal, and the establishment of “divine” violence. Transition from the “mythical” violence to “divine” is carried out by transforming the dominant social utopian myth, the myth of the cleansing sacrifice – the myth of the scapegoat. At the same time, social group or community which is stigmatized as a victim receives in the public mind the label “subject that carries out violence”, even if its activities are not classified according to the existing regulations at the appropriate time by regulations of the legal system and society as a violent criminal. Choice of the stigmata of victims depends on the availability of victim signs (signs that show a tendency to become a victim of crime in the future) in social groups and communities. Community with the following features in the mass consciousness does not appear as “other”, but as “anomalous”, as a threat to the established social order and stability, as “the enemy.”

REFERENCES

1. Slyusar V.M., «Mifichne» nasy`llya yak forma social`nogo nasy`llya u procesi social`ny`x transformacij. *Gileya*, **2017**, 118, 278-282 (in Ukr).
2. Slyusar V.M., “Racional`ne» nasy`llya v suspil`ny`x transformacijax Aktual`ni problemy` filosofiyi ta sociologiyi, **2016**, 13, 73-76 (in Ukr).
3. Slyusar V.M., «Bozhestvenne» nasy`llya yak skladova social`nogo nasy`llya. *Grani*, **2017**, 2, 97-102. (in Ukr).
4. Dmitriev A.V., *Ponjatie provokacii. Provokacija: sfery kommunikativnogo projavlenija: sbornik statej, koll. avtorov. M.*, **2016**, 7-17 (in Russ).
5. Arendt H. *O nasilii; per. s angl. G.M. Dashevskogo. M.*, **2014**, 148.
6. Zhirar R., *Nasilie i svjashhenoe; per. s fr. G. Dashevskogo; izd. 2-e, ispr. M.*, **2010**, 448 (in Russ).
7. Frejd Z., *Pochemu vojna? Sobranie sochinenij v 10-ti tomah. T. 9 Voprosy obshhestva. Proishozhdenie religii. M.*, **2008**, 271-286 (in Russ).
8. Benjamin W., *Briefwechsel von Walter Benjamin und Gershom Scholem (1933-1940). Frankfurt am Main*, **1988**, 318 (in Germ).
9. Berg`er P., *Vlada, Peter L. Berg`er, Bridzhy`t Berg`er. Chasopy`s „Yi“*, **2005**, 37, 54-59 (in Ukr).
10. Lenin V.I., *Dopolnenija k proektu Vvodnogo zakona k Ugolovnomu kodeksu RSFSR i pis`ma D.I. Kurskomu. Polnoe sobranie sochinenij. M.*, **1970**, 189-191 (in Russ).
11. Ortega-i-Gaset X., *Do py`tannya pro fashy`zm. Vy`brani tvory`;* per. V. Burggarda, V. Saxna, O. Tovstenko, K., **1994**, 196-204 (in Ukr).
12. Ortega-i-Gaset X., *Bezxrabetna Ispaniya. Deyaki istory`chni zauvagy`. Vy`brani tvory`;* per. V. Burggarda, V. Saxna, O. Tovstenko, K., **1994**, 140-195. (in Ukr).